

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit. The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website

<https://kksu.co.in/>

Digitization was executed by NMM

<https://www.namami.gov.in/>

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
<https://egangotri.wordpress.com/>

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. 1173 विषय वैदिक
नाव. हिरण्यकेशीय प्रयोग मेस्तर भट्टी (Mss.)
लेखक/लिपीकार —
पृष्ठ 93 काळ — पूर्ण/अपूर्ण

॥अथप्रयोगसहेश्वरभटीप्रारंभः॥७॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ ॥ प्रणम्य गोपालमनंतमाद्यं नेत्रं जलानंदित
 गोपदं ॥ स्मार्तप्रयोगं विदधाति यत्नाद्विरण्यकेशीयविधौ महेशः ॥
 सत्याषाढमुनिं वंदे स्वर्णकेशसमन्वितं ॥ यो नुष्ठेयपदार्थानां क्रमकल्प
 मकल्पयत् ॥ २ ॥ यत्कृतां वेदवृत्तिमाद्रियं ते विपाश्चितः ॥ मातृदत्तश्चि
 रं जीयाद्वृत्तिरूपेण तत्त्ववित् ॥ ३ ॥ अथ संस्काराणां तिश्चाद्वार्यप्रकरण
 त्रयेणाहिरण्यकेशी सर्वस्मार्तकर्मणां प्रयोगोभिधीयते ॥ ॥ तत्राद्ये
 संस्कारप्रकरणे गर्भाधानादयः संस्काराः ॥ ॥ द्वितीये शांतिप्रकरणे
 वास्तुशमनाद्याः शांतयः ॥ ॥ तृतीये श्राद्धप्रकरणे मासिकश्राद्ध
 दिश्राद्धानि चोच्यंते ॥ अथ संस्कारप्रकरणं तत्र प्रथमं षोडशकर्मणां

प्रयोग उच्यते ॥ तानि च ॥ गर्भाधानं पुंसवनं सीमं तो न्नयनं जातकर्म
 नामकमान्नप्राशनं चोलेपनं यनवेदव्रतचतुष्टयं गोदानं समावर्तनं विवा
 हपितृमेधारव्यानि ॥ तत्र संस्कारेषु गर्भाधानं संस्कारस्य प्राथम्यादनु
 ष्ठानं सोकर्यार्थं च सोत्रक्रममुत्सृज्य गर्भाधानादिक्रमेण संस्कारा
 णां प्रयोग उच्यते ॥ पितृमेधप्रयोगाः श्राद्धप्रकरणे वक्ष्यते ॥ गर्भा
 धानादिचोलांत संस्काराणामत्यगंतौ प्रायश्चित्ते नापि चरितार्थत्वं ॥
 उपनयनादि संस्काराणां कालातिक्रमे शांति तत्कालातिक्रमप्राय
 श्चित्तं कृत्वापि उपनयनादयः संस्कारास्त्ववश्यं कर्तव्या इत्यभिप्राये
 ण उपनयनमुखे नैव संस्काराणामान्मानं कृतं सूत्रकृता ॥ तथा चो

हि.म.प्र.

२

पनयनमारभ्यगोतमसूत्रं ॥ तत्रहरदत्तभाष्यव्याख्या ॥ अत्यगतौ
गर्भाधानादिसंस्कारलोपप्रायश्चित्तं कृत्वाप्युपनयनंभवति ॥ उप
नयनविनातदुत्तरे संस्कारानभवन्तीत्याभिप्रायेणोपनयनमुपेव नसू
त्रितमाचार्येणेति ॥ ॥ रजोदर्शने सति स्त्री त्रिरात्रं स्नानात् तैलेनाभ्य
जनं कंकतादिनाक्षरसिलेरवनं कज्जलादिना चक्षुषोरंजनं दंतधा
वनं स्नानानि निरुतनं रज्जकरणमंजल्यादिजलपानमित्येवमादीनि
न कुर्यात् ॥ ऋतुदर्शनात्तषोडशादिनादि ऋतुस्तन्मध्ये आद्यं रात्रिच
तुष्टयंत्रयं वा संक्रांत्य मावास्याक्षयाहमध्यामूलादिकंच विहाय
दंपत्योश्चंद्राद्ययानुकूल्यंचतुर्थे विहितत्वात्तच्चतुर्थेदियुग्मदिव

२

सं गर्भाधानं कार्यं ॥ कर्त्ता सुस्नातः कृतमांगलिकः स्वलंकृतः वस्त्राच्छा
दिते पीठे प्राङ्मुख उपविश्य स्नानां स्वच्छ वस्त्र परिधानाभूषणमाल्यानु
लेपनैरलंकृतां प्रथमं शिष्टब्राह्मणकृतसंभाषां भाष्यं स्वदक्षिणातः
पवेक्ष्य आचम्य प्राणानायम्य ॥ ॥ ॐ ॥ सुमुखश्चैकदंतश्चकपि
लो गजकर्णकः ॥ लंबोदरश्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिपः ॥ धूम्रके
तुर्गणाध्यक्षो भालचंद्रो गजाननः ॥ द्वादशैतानि नामानि यः पठेत्पु
यादपि ॥ विद्यारंभे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा ॥ संग्रामे संकटे चैव
विघ्नस्तस्य न जायते ॥ शुक्रांबरधरं देवं शशीवर्णं चतुर्भुजं ॥ प्रसन्नव
दनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ इत्यादि मंगलश्लोकान्यठित्वा ॥ ओं

हि.म.प्रः

३

वाणीकमलासनाभ्यां नमः॥ लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः॥ उमामहेश्वरा
भ्यां नमः॥ शचीपुरंधराभ्यां नमः॥ मातापितृचरणाभ्यां नमः॥ इष्टदेवता
भ्यां नमः॥ कुलदेवताय नमः॥ वास्तुदेवताभ्यो नमः॥ ग्रामदेवताभ्यो न
मः॥ सर्वभ्यो ब्राह्मणे नमः॥ ओं विष्णु विष्णु श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य
विष्णोर्चित्यामितवीर्यस्य शक्त्या प्रियमाणयो ब्रह्मा उरव इयोर्म
ध्ये भूमं तुले जं बृहदीपे भरतवंडे आयवते अविमुक्तवाराणसीक्षेत्रेष्वा
नंदवने गोरीमुखे त्रिकंठकविराजिते कुमारिकाक्षेत्रे भागीरथ्याः प
श्चिमे देशे अद्भुतं ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे श्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतम
न्मंतरं अष्टाविंशतियुगचतुष्कांतिमेकल युगे प्रथमचरणे बौद्धाव
तारे विक्रमशके अमुकनाम्नी संवत्सरे अ यने क्रतो मासि पक्षे ति

३

शौनक्षत्रे योगे करणे सूर्यचंद्रदेवगुरोरो शेषग्रहेषु यथा स्थानस्थितेषु स
त्फलवंगुणविशेषणविशिष्टायां पुण्यतिथौ शुभतिथौ चेति पाठेन विवि
क्तौ ॥ देशकालौ संकीर्त्य ॥ ममास्यां भार्यायां प्रतिगर्भसंस्कारातिशय
द्वारा अस्यां जनिष्यमाणगर्भाणां बीजगर्भसमुद्भवैर्नो निवर्हणद्वारा
च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गर्भाधानारब्धकर्मकरिष्ये इति संकल्प्य ॥ ॥
तद्गंगणपतिपूजनं पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नानादीश्राद्धं च करि
ष्ये इति संकल्प्य ॥ गणपतिं पूजयेत् ॥ प्रणवं मंत्रादौ सर्वत्र पठेत् ॥ ॐ
गणानां त्वा गणपतिः हवामहे कविकवीनामुपमश्रवस्तव ॥ ज्येष्ठरा
जं ब्रह्मणो ब्रह्मणस्पतयान् शृण्वन् नूतिभिः सीदसादनं ॥ इति मंत्रे

हि.म.प्र.

४

णगणपतयेनमइतिनाममंत्रेणवाआवाहमासनपाद्यार्घ्याचमनस्वा
नवस्त्रगंधपुष्पधूपदीपनैवेद्यताबलदक्षिणानमस्कादिषोडशोप
चारैःपंचोपचारैर्वागणपतिसंपूज्यपुष्पांजलिदत्त्वा॥वक्रतुंडमोहा
कायसूर्यकोटिसमप्रभ॥निर्विघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदेतिप्रा
र्थनाकार्या॥इतिगणपतिपूजा॥ ॥अथपुण्यावाचनप्रयोगः॥ ॥
तत्रगर्भाधानादिसर्वकर्मसुआदावंतेचकेषुचितपुण्याहवाचनंवि
हितं॥ब्राह्मणानेनेनपरिविष्यपुण्याहःस्वस्थयनमृद्धिमितिवाच
यित्वाइत्यादिनासूत्रकृता॥तत्रदेवताकांक्षायांशास्त्रांतरोक्तादे
वताउच्यंते॥गर्भाधानस्यादावंतेचब्रह्मा॥पुंसवनस्योभयत्रप्र

४

जापतिः॥सीमंतस्योभयत्रधाता॥जातकर्माण्युभयत्रमृत्युः॥नामकेत्र
णस्यादौसविता॥अंतंप्रजापतिः॥आयुर्वर्धोपनस्योभयत्राग्निरायु
ष्मान्॥अन्नप्राशनस्योभयत्रसविता॥चौलस्यादौकेशिनः॥अं
तेप्रजापतिः॥उपनयनस्यादाविंशः॥अंतेश्रद्धामेधे॥उपनयनचतुर्थे
दिवसीयपुण्याहवाचनेसुश्रवाः॥पुनरुपनयनस्योभयत्राग्निः॥
ब्रह्मचारिब्रतोपाकरणविसर्गयोसुभयत्रसविता॥ब्रह्मचारिव्रत
लोपप्रायश्चित्तस्योभयत्रसविता॥वेदोपाकरणयोत्सर्जनयोसु
भयत्रसविता॥समावर्त्तनस्योभयत्रश्रीरिंदोवा॥विवाहस्योभय
त्राग्निः॥ओमासनोपाक्रमेअंतंचाग्निःसूर्यप्रजापतयः॥दर्शपू

हि.म.प्र.

६

धंजलेन पूरयित्वा ॥ गंधद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणी ॥ ईश्व
रीः सर्वभूतानां तामिहोपबृहये श्रियं ॥ गंधं प्रक्षिप्य ॥ चंदनपुष्पादि
नाभूषयित्वा ॥ कांडात्कांडात्प्ररोहं तीपरुषः परुषः परि ॥ एवानोदू
र्वप्रतनुसहस्रेण शतेन च ॥ दूर्वां निधाय ॥ अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे
वो वसतिः कृता ॥ गोमाजइत्तिलासतयत्सनवथपूरुषं ॥ अश्वत्थ
पल्लवं निधाय ॥ अग्नेरेतः श्वं इः हिरण्यं ॥ अद्भ्यः संसृतममृतं प्रजा
सु ॥ तत्समरन्तुत्तरतो निधाय ॥ अतिप्रयच्छं दुरितितरेयं ॥ हिर
ण्यनिधाय ॥ बृहस्पते जुषस्य नो हव्यानि विश्वदेव्य ॥ रास्वरत्नानि
दाशुषे ॥ रत्नानि ॥ याः फलिनीर्या अफला अपुष्पायाश्च पुष्पि

६

पीः ॥ बृहस्पतिप्रसूतास्तानो मुंचं चंद्रं हसः ॥ फलानक्षिप्त्वा ॥ युवास्त
वासाः परिवीत आगात्सु उश्रेयान्भवति जायमानः ॥ तंधीरासः कवय उ
न्नयंति स्वाधियो मनसा देवयंतः ॥ वस्त्रं ॥ पूर्णां दर्वि परापत सुपूर्णा पुन
रापत ॥ वस्त्रे वविक्रीणावहा इषमूर्जः शतक्रतो ॥ तदुलफलसहितपा
त्राभ्यामानने पिधाय ॥ सर्वत्र प्रतिकलशं मंत्रावृत्यारुतर संसृज्य च ॥ तत्रा
यामि ब्रह्मणा वंदमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ॥ अहेडमानो वरु
णो हवो ध्युरुशः समान आयुः प्रमोषीः ॥ उत्तरकलशे वरुणमावाह्य
वरुणाय नम इति गंधपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिः संपूज्य दक्षिणां दत्त्वा
ततो देवता आवाहयेत् ॥ कलशस्य मुखे विष्णुकंठे रुद्रसमाश्रिताः ॥

हि.म.प्र. मूलेतत्रस्थितो ब्रह्मामध्ये मातृगणाः स्मृताः ॥ कुक्षौ तु सागराः सर्वे सप्त
 ७ द्वे पावसंधरा ॥ ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदोऽथ वेदाः ॥ अंगैश्च सहि
 ताः सर्वे कलशं तु समाश्रिताः ॥ अत्र गायत्री सावित्री शांतिः पुष्टिः करीत
 था ॥ आयां तु मम शांत्यर्थं दुरितक्षयकारकाः ॥ सर्वे समुद्राः सरितस्ती
 र्था निजलदानदाः ॥ आयां ततः उत्तरकलशे अक्षतां निक्षिपेत् ॥ मा
 तृदेवो भव ॥ पितृदेवो भव ॥ आचार्यदेवो भव ॥ अतिथिदेवो भव ॥ अवनि
 कृतजानुमंडलः कमलमुकुलसदृशमंजलिं शिरस्याधाय दक्षिणेन पा
 णिना सुवर्णपूर्णकलशं धारयित्वा शिषः प्रार्थयन्ते ॥ प्रार्थय ॥ एताः स
 त्या आशिषः संतु ॥ दीर्घां नागानद्योगीरयः स्त्रीणि विष्णुपदानि च ते

नायुः प्रमाणेन पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु ॥ शिवाः आपः संतु ॥ सोमनस्यमस्तु ॥
 अक्षतं चारिष्टं चास्तु ॥ गंधाः पांतु ॥ सोमं गन्धं चास्तु ॥ अक्षताः पांतु ॥ आ
 युष्यमस्तु ॥ पुष्पाणि पांतु ॥ सौम्रियमस्तु ॥ तांबूलानि पांतु ॥ ऐश्वर्यम
 स्तु ॥ दक्षिणाः पांतु ॥ बहुदेयं चास्तु ॥ दीर्घमायुः श्रीः शांतिः पुष्टिस्तुष्टि
 श्चास्तु ॥ श्रीर्यशो विद्याविनयो वित्तं बहु पुत्रं चायुष्यं चास्तु ॥ सर्वत्र ब्राह्म
 णैरस्त्विति प्रत्युत्तरं देयं ॥ यत्कृत्वा सर्ववेदयज्ञक्रियाकरणकर्माभ्या
 श्रुताः शोभनाः प्रवर्तन्ते ॥ तमहमौंकारमादिकृत्वा ऋग्यजुः सामात्रीर्वि
 चनें बह्वृषिमंतं सविज्ञातं भवद्भिरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये ॥
 वाच्यतामिति विप्राः वदेयुः उत्तरत्रयथायोग्यं ॥ यजमानः ॥ भद्रं कर्णेभि

हि.म.प्र.

८

शृणुयामदेवाः॥भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः॥स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्त
नूभिः॥व्यशेमदेवहितंयदायुः॥द्रविणोदाद्रविणसस्तुरस्यद्रविणोदाः
सनरस्यप्रयंसत॥द्रविणोदावीरवतीमिषंनोद्रविणोदा रासतेदीर्घमा
युः॥सवितापश्वाता सवितापुरस्तात्सवितोत्तरान्तात्सविताधरान्ता
त्॥सवितानःसुवतुसर्वंतातिसवितानोरासतां दीर्घमायुः॥नवो
नवोभवतिजायमानोऽन्हांकेतुरुषसामेत्यग्रे॥भागं देवेभ्यो विधात्या
यन्प्रचंद्रमास्तिरतिदीर्घमायुः॥उच्चादिविदक्षिणावंतोअसुर्येअश्वराः
सहतेसूर्येण॥हिरण्यदाअमृतत्वंभजंतेवासोदाःसोमप्रचिरंतआयुः॥
आपउंदंतुजीवसेदीर्घायुत्वायवर्चसे॥यस्त्वाददाकीरिणामन्यमा

८

नोमर्त्यंमर्त्योजोहवीमि॥जातवेदोयशोअस्माकधेदिप्रजाभिरग्नेअमृतत्वं
मय्या॥यस्मैत्वःसकृतेजातवेदुलोकमग्नेरुणवःस्योनं॥अश्विनःस
पुत्रिणंवीरवंतंगोमंतःरयिन्नशतेस्वस्ति॥संत्वासिंचामियजुषाप्रजामायु
र्धनंच॥व्रतनियमतपःस्वाध्यायक्रतुदमदानविशिष्टानांब्राह्मणानांम
नःसमाधीयतां॥विप्राःसमाहितमनसस्मः॥यजमानःप्रसीदंतुभवंतः
प्रसंनास्मदिति विप्राः॥यजमानः॥शांतिरस्तु॥पुष्टिरस्तु॥तुष्टिरस्तु॥वृ
द्धिरस्तु॥अविघ्नमस्तु॥आयुष्यमस्तु॥आरोग्यमस्तु॥शिवंकर्मास्तु॥क
र्मसमृद्धिरस्तु॥वेदसमृद्धिमस्तु॥शास्त्रसमृद्धिरस्तु॥पुत्रसमृद्धि
रस्तु॥धनधान्यसमृद्धिरस्तु॥इष्टसंपदस्तु॥बहिर्देशेअरिष्टनिरस

हि.म.प्र.

९

नमस्तु॥यत्पापंतत्प्रतिहतमस्तु॥यत्त्रेयसदत्तु॥उत्तरेकर्मण्यविघ्नम
उत्तरोत्तरमहरहरभिरुद्धिरस्तु॥उत्तरोत्तराः क्रियाः शुभाः बोधनाः सं
पद्यन्तां॥तिथिकरणमुहूर्ते नक्षत्रसंपदस्तु॥तिथिकरणमुहूर्ते नक्षत्रग्रह
लग्नाधिदेवताः प्रीयन्तां॥तिथिकरणमुहूर्ते नक्षत्रे सग्रहे सदैवते प्रीयन्तां॥
अग्निपुरोगा विश्वेदेवाः प्रीयन्तां॥इंद्रपुरोगामरुद्राः प्रीयन्तां॥ब्रह्म
पुरोगा सर्वे वेदाः प्रीयन्तां॥माहेश्वरी पुरोगा उमामातरः प्रीयन्तां॥वसिष्ठ
पुरोगा ऋषिगणाः प्रीयन्तां॥अरुंधती पुरोगा एकपत्न्यः प्रीयन्तां॥ऋष
यश्छंदः स्याच्चार्या वेदायज्ञाश्च प्रीयन्तां॥ब्रह्मच ब्राह्मणाश्च प्रीयन्तां॥
श्रीसरस्वत्यो प्रीयेतां॥श्रद्धामेधे प्रीयेतां॥भगवती कात्यायनी प्रीयेतां॥

९

भगवती माहेश्वरी प्रीयेतां॥भगवती पुष्टिकरी प्रीयेतां॥भगवती तुष्टिकरी
प्रीयेतां॥भगवती क्रुद्धिकरी प्रीयेतां॥भगवती वृद्धिकरी प्रीयेतां॥भगव
तो विघ्नविनायको प्रीयेतां॥भगवान्पुर्जन्यः प्रीयेतां॥भगवान्स्वामी महा
सेनः सपत्निकः ससूतः सपार्षदः सर्वज्ञानगतः प्रीयेतां॥हरिहरहिर
हिरण्यगर्भाः प्रीयेतां॥सर्वाग्रामदेवताः प्रीयेतां॥सर्वाः कुलदेवताः प्री
येतां॥सर्वा वास्तुदेवताः प्रीयेतां॥बहिरपः॥हता ब्रह्मद्विषः॥हता अस्य
कर्मणो विघ्नकर्तारः॥शत्रवः पाराभवन्तु॥शाम्यन्तु घोराणि॥शाम्यं
तु घोराणि॥शाम्यन्तु पापानि॥शाम्यन्ती तयः॥शुभानि वर्द्धन्तु॥शिवा
आपः संतु॥शिवा क्रतवः संतु॥शिवा अग्नयः संतु॥शिवा आहुतयः सं

हि.म.प्र.
१०

तु॥ शिवाधोषधयः संतु॥ शिवावनस्पतयः संतु॥ शिवाअतिथयः संतु॥
अहोरात्रेशिवे स्यातां॥ निकामेनिकामेनः पर्जन्यो वर्षतु॥ फलिन्योनओ
षधयः पच्यंतां योगक्षेमोनः कल्पतां॥ शुक्रांगारकबुधबृहस्पतिश
नैश्वरराहुकेतुसोमसहितआदित्यपुरोगाः सर्वग्रहाः प्रीयंतां॥ भगवा
न्नारायणः प्रीयतां॥ भगवान्यर्जन्यः प्रीयतां॥ भगवान्सामीमाहासे
नः पुण्याहकालान्वाचयिष्ये॥ वाच्यतामिति विप्राः॥ उद्गाते वराकुने
सामगायसि ब्रह्म पुत्र इव सवनेषु शंससि॥ वृषे ववाजी शिशुमती
रपीत्या सर्वतो नः शकुने भद्रमावदविविश्वतो नः शकुने पुण्यमाव
द॥ याज्ययायजति प्रतिर्वेयाज्याः पुण्येवलक्ष्मीः पुण्यामेवतलक्ष्मीः

१०

संभावयति पुण्यां लक्ष्मीं संस्करते॥ यत्पुण्यं नक्षत्रं॥ तद्दृक् कुर्वीतोपच्यु
षं॥ दोषे वै सूर्य उदेति॥ अथ नक्षत्रं नैति॥ यावति सूर्यो गच्छेत्॥ यत्र तत्र
जघन्यं पश्येत्॥ तावतिकुर्वीत यत्कारी स्यात्॥ पुण्याह एव कुरुते॥ ता
निवा एतानि यमनक्षत्राणि॥ यान्येव देवनक्षत्राणि॥ तेषु कुर्वीत यत्कारी
स्यात्॥ पुण्याह एव कुरुते॥ मह्यं सहकुटुंबिने महाजनान्ममस्कुर्वाणा
यात्रीर्वचनमपेक्षमाणाया मुककर्मकारिणे पुण्याहं भवंतो ब्रुवंतु॥ इ
ति त्रिर्यजमानः॥ पुण्याहमिति त्रिविधाः॥ अत्र पुण्याहादयः शब्दाः प्र
तिवचने प्रथमैकवचनांता एव भवंति॥ तेषां स्वपरत्वात्॥ स्वस्तये वायु
मुपब्रवामहे सोमं स्वस्ति भुवनस्य यस्य सतिः॥ बृहस्पति सर्वगण स्वस्त

हि.म.प्र.

११

ये स्वस्त्य आदित्या सो भवंतु नः॥ आदित्य उदयनीयः पथ्ये ये वेतः स्व
स्या प्रयंति पथ्या स्वस्ति मभ्युद्यंति स्वस्ये वेतः प्रयंति स्वस्फ द्याति स्वस्यु
द्यंति॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः॥ स्वस्ति नस्त
र्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु॥ अष्टौ देवा वसवः सोम्या
सः॥ चतस्रो देवा रजराश्रविष्ठाः॥ ते यज्ञं पातुरजसः परस्तात्॥ स
वत्सरीणाममृतं स्वस्ति॥ मह्यमित्यादि अमुककर्मकारिणे स्वस्ति भवं
तो ब्रुवंतु॥ इति त्रिर्यजमानः॥ आयुष्मते स्वस्तिरिति त्रिर्विप्राः॥ ऋध्या
मस्तामं सनुयामवाजमानो मंत्रं सरथे होपयानं॥ यशोनपक्वं मधु
गोघ्नतराभूतांशो अश्विनोः काममप्राः॥ सर्वामृद्धिं मधुयामिति

११

तं वै ते जसेव पुरस्तात्पर्यभवच्छंदोभिर्मध्यतोक्षरैरुपरिष्ठादाय त्रासर्व
द्वादशाहं परिभूय सर्वामृद्धिमाध्वो त्सर्वामृद्धिं ध्वोतिय एव वेद॥ ऋ
ध्यास्महव्ये नमसो पसद्य॥ मित्रं देवं मित्रधेयं नो अस्तु॥ अनुराधा
नृविषावर्धयंतः॥ शतं जीवे मदारदः सवीराः॥ त्रीणि त्रीणि वै देवा
नामृद्धानि॥ त्रीणि चंद्रांसि॥ त्रीणि सवनानि॥ त्रय इमे लोकाः॥ ऋ
ध्यामेव तद्दीर्य एषु लोकेषु प्रतितिष्ठति॥ मह्यमित्यादि अमुककर्म
कारिणे ऋद्धिं भवंतो ब्रुवंतु इति त्रिर्यजमानः॥ ऋध्यामिति प्रतिवच
नं त्रिः॥ श्रिये जातश्रिय आनिर्याय श्रियं वयोजरितभ्यो दधाति॥
श्रियं वसाना अमृतत्वमायन् भवतिसत्यासमितामि धामितश्च॥ श्रि

हिमप्र-
१२

यएवैनंताह्रियामादधातिसंततमृचावषट्कृत्यंसंतत्येसंधीयतेप्र
जयापशुभिर्यएवंवेद॥यस्मिन्ब्रह्माभ्यजयत्सर्वमेतत्॥अमुचू
कमिदमूचसर्वं॥तन्तो नक्षत्रमभिजिदिजित्य॥श्रियंदधात्वेदृणीय
मानं॥अहे बुध्नियमंत्रंमेगोपाय॥यमृषयस्त्रयिविहाविदुः॥ऋचः
सामानियजूषि॥साहिश्रीरमृतासतां॥एभिर्मंत्रैःसुवासिनीभिर्नी
संजनंकारयति॥मह्यमित्यादिअमुककर्मकारिणेश्रीरस्त्वितिभ
वंतोब्रुवंतुइतित्रिर्यजमानः॥ॐअस्तुश्रीरितिप्रतिवचनंत्रिः॥वर्ष
शतंपूर्णमायुरस्तु॥शिवंकर्मास्तु॥गोत्राभिरुद्धिरस्तु॥ब्रह्माप्रीय
तां॥कर्मांतरेपुण्याहवाचनेयथाक्तादेवताग्राह्याः॥शुक्रैभिरंगैर

१२

जभाततन्वाऋतुं पुनानः कविभिः पवित्रैः॥शोचिर्वसानः पर्यायुरपां
श्रियोमिमीतेवृहतीरनूनाः॥तदप्येषश्लोकोभिर्गीतोमरुतःपरिवेष्टा
शमरुत्तस्यावसन्गृहे॥आविक्षितस्यकामप्रेर्विश्वेदेवाःसप्तासदइ
ति॥ततउत्तरकल्कशंदक्षिणेहस्तेदक्षिणामुत्तरेगृहीत्वा॥ताभ्यांधा
राद्वयंसंततंपात्रेनिषिंचेदभिर्मंत्रैः॥वास्तोष्पतेप्रतिजानीत्यस्मा
न्वावेशोअनमीवोभवानः॥यत्वेमहेप्रतितनोजुषस्वन्नलधिदि
पदेशंचतुष्यदे॥वास्तोष्पतेप्रतरणोनलधिगयस्फानोगोभिरश्वे
भिरिंदो॥अजरासस्तेसरव्यस्यामपितेवपुत्रान्प्रतिनोजुषस्व॥वास्तो
ष्पतेऽग्नयासंसदातेसक्षीमहिरण्वयागातुमत्या॥आवःक्षेमउतयो

हि.म.प्र.
१३

गेवरंनोयूयं पातस्वस्तिभिः सदानः॥ अमीवद्वावास्तोष्यते विश्वारूपा
प्याविशान्॥ सरवास्कुशेव एधिनः॥ शिवं शिवं॥ ततः कर्त्ता वामतः प
त्नीमुपवेश्य पात्रे पातित जलेन पल्लवदूर्वाभिरुदङ्गुराविप्रा अभिषिं
चैयुः स्तिष्ठतः॥ समुद्रज्येष्ठाः सति स्थिमध्यात्पुनो नायंत्यनिविशमा
नाः॥ इंदोयावज्जीवृषभोररादता आपो देवीरिहमामवन्तु॥ या आपो
दिव्या उत वास्त्रवंति रवनि त्रिमा उत वाया यजाः॥ समुद्रार्थायाः शुच
यः पावकास्ता आपो० या सोमराजावरुणो याति मध्ये सत्यानृते अव
पन्नं यजनानां॥ मधुश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता आपो० या सुराजा
वरुणो या सुसोमो विश्वे देवा यासू र्जं महेति॥ वैश्वानरो या स्वग्निः

ल

१३

प्रविष्टः स्ता आपो देवीरिहमामवन्तु॥ त्रायंतामिह देवास्त्रायतां मरुतां
गणाः॥ त्रायंतां विश्वस्त्रानियथाय मरुपा असत॥ आप इद्वा उ
भेषजीरापो अमीव चातनीः॥ आपः सर्वस्य मेषजीस्तास्ते हृष्वन्तु
भेषजं॥ हस्ताभ्यां दशशारवाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगवी॥ अनामयि
क्षुभ्यां त्वाताभ्यां त्वोपस्पृशामसि॥ इमा आपः शिवतमा इमाः सर्व
स्य मेषजीः॥ इमाराष्ट्रस्य वर्धनी रिमाराष्ट्रभृतो मृताः॥ याभिरिह मयिषि
चत्प्रजापतिः सोमं राजानं वरुणं यमं मनु॥ ताभिरद्विरभिषिंचामित्वा
महं राजां त्वमधिराजो भवेह॥ महातत्त्वामहीनां सम्राजं च वर्षणीनां॥
देवी जनित्र्यजीजनद्द्राजनित्र्यजीजत॥ देवस्य त्वासवितुः प्रसवे श्वि

हि.म.प्र.
१४

नोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नेस्तेजसासूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेणा
भिषिंचामि॥ बलाय श्रिये यशसे नान्नाद्याय॥ देवस्य त्वासवितुः प्रस
वे॥ अश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां॥ अश्विनोर्भैषज्येन॥ तेजसे
ब्रह्मवर्चसायाभिषिंचामि॥ देवस्य हस्ताभ्यां॥ सरस्वत्ये
भैषज्येन॥ वीर्यायान्नाद्यायाभिषिंचामि॥ देवस्य त्वाभ्यां॥ इन्द्रस्येन्द्रि
येण॥ श्रिये यशसे बलायाभिषिंचामि॥ देवस्य त्वा हस्ताभ्यां॥ सरस्व
त्येवाचोयंतुर्यत्रेणाग्नेस्त्वासाम्राज्येणाभिषिंचामीन्द्रस्य बृहस्पते
स्त्वासाम्राज्येनाभिषिंचामि॥ सुरास्त्वामभिषिंचंतु ब्रह्मविष्णुमहे
श्वरः॥ वासुदेवो जंगनाथस्तथासंकर्षणो विभुः॥ प्रद्युम्नश्चानि

१४

रुद्रश्च भवंतु विजयायते॥ आरवंडलो ग्निर्भगवान्यमो वै निर्ऋतिस्तथा॥
वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः॥ ब्रह्मणाः सहिताः सर्वे दिक्
पालाः पांतु ते सदा॥ कीर्तिलक्ष्मीर्धृतिर्मैधा पुष्टिश्च द्वाक्रियामती॥ बु
द्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः कान्तिः पुष्टिश्च मातरः॥ एतास्त्वामभिषिंचंतु देव
पत्न्यः समागताः॥ आदित्यश्चंद्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः॥ ग्रहा
स्त्वामभिषिंचंतुराहुकेतुश्च पूजिताः॥ देवदानवगंधर्वा यक्षराक्षसपन्न
गाः॥ ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च॥ देवपत्न्योऽदुमाना गा देव्याश्चा
स्परसांगणाः॥ अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च॥ औषधा
नि चरत्नानि कलश्चावयवाश्च ये॥ सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि ज

हि.म.प्र.

१५

लदानदाः॥ एतेस्त्वामभिषिचंतु सर्वकामार्थसिद्धये॥ भूर्भुवःसुवःअम
ताभिषेकोस्तु॥ ततः आचार्यप्राप्तवस्त्रादिदानं॥ तत्परिधानं॥ युवा
सुवासाःपरिवीतआगात्सुश्रेयान्भवन्तिजायमानः॥ तंधीरासःकवय
उन्नयन्तिस्वाधियोमनसादेवयंतः॥ इतिपुण्याहवाचनप्रयोगः॥
अथमातृकापूजा॥ गौरीपद्माशचीमेधासावित्रीविजयाजया॥ देव
सेनास्वधास्वाहा मातरोलोकमातरः॥ धृतिःपुष्टिस्तथातुष्टिरात्मनः
कुलदेवता॥ ब्राह्मीमाहेश्वरीचैवकौमारीवैष्णवीतथा॥ वाराहीचतुर्थे
द्राणीचामुंडाःसप्तमातरः॥ एताःगणपतिसहितान्ब्रुविंशत्यक्षतपुं
जेष्ववाह्य॥ नयंप्रजामेगोपाय॥ अमृतत्वायजीवसे॥ जातोजनिष्यमा

१५

णांच॥ अमृतेसत्येप्रतिष्ठितां॥ इतिप्रतिष्ठाप्य॥ नाममंत्रैःषोडशोपचा
रैःपंचोपचारैर्वासंपूज्य॥ गौरीर्मिमायसलिलानितक्षत्येकपदीद्विप
दीसाचतुष्पदी॥ अष्टापदीनवपदीबभ्रुवुषीसहस्राक्षरापरमेष्ठ्यो
मन॥ इतिपुष्पांजलिंदत्वा॥ यांतुदेवगणाःसर्वेपूजामाहायपार्थिवीं॥
इष्टकामप्रसिध्यर्थंपुनरागमनायचेतिविसर्जयेत्॥ अथनांदीश्रा
द्धं॥ ॥ सद्गुरुंकुरानक्षतान्जलंचादाय॥ सत्यवत्सुसंज्ञकाविश्वेदे
वानांदीमुखःभूर्भुवःसुवःइदंवःपाद्यंस्वाहानमइयंचरुद्धिः॥ मातृपि
तामहीप्रपितामहःनांदीमुखःभूर्भुवःसुवःइदंवःपाद्यमियंचरु
द्धिः॥ पितृपितामहप्रपितामहानांदीमुखःभूर्भुवःइदंवःपाद्यमियं

सुवः॥

हम.प्र.
१६

चरुद्विः॥मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहाःपत्नीसहितानांदी
मुरवाःभूर्भुवःसुवःइदं०द्विः॥सत्यवसुसंज्ञकाविश्वेदेवानांदीमुरवाः
भूर्भुवःसुवःइदं०आसनगंधाद्युपचारकल्पनंस्वाहानमइयंचरु
द्विः॥मातृपितामहीप्रपितामह्यःनांदीमुरव्यःभूर्भुवःसुवःइदं०
आस०द्विः॥पितृपितामहप्रपितामहानांदीमुरवाःभूर्भुवःसुवःइदं०
आ०द्विः॥मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहाःपत्नीसहिताः
नांदीमुरवाःभूर्भुवःसुवःइदं०आसन०द्विः॥गौर्यादिषोडशामात
रःब्राह्म्यादिसप्तमातरःगणपतिसहिताश्चभूर्भुवःसुवःइदं०दास्य
मानयुग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तमन्नहिरण्यवायथाशक्तिस्वाहा

१६

नमइयंचरुद्विः॥सत्यवसुसंज्ञकाविश्वेदेवानांदीमुरवाःभूर्भुवःसु
वःइदं०दास्यमानयथाकालंयुग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तमन्नंन
क्यपूतयथाशक्तिहिरण्यंस्वाहा॥नमइयंचरुद्विः॥मातृपितामही
प्रपितामह्यःनांदीमुरव्यःभूर्भुवःसुवःइदं०दास्यमानं०द्विः॥पितृपिता
महप्रपितामहानांदीमुरवाःभूर्भुवःसुवःइदं०॥मातामहमातुःप्रपितामहमातुः
प्रपितामहाःपत्नीसहितानांदीमुरवाःभूर्भुवःसुवःइदं०॥ततः॥उपास्मेगायतान
रःपवमानायैदवे॥अभिदेवाइयक्षते॥अभितेमधुनापयोथर्वाणोअशि
श्रयुः॥देवंदेवायदेवयु॥सनःपवस्वशांगवेनाजनायनामर्वते॥शंराजं
नोषधीभ्यः॥बभ्रवेनुःस्वतवसेरुणायदिविस्पृशे॥सोमायगाथमर्व

हि.म.प्र.
१७

त॥ हस्तच्युतेभिरद्रिभिः कृतं सोमं पुनीतन॥ मधावाधावतामधु॥ कृ
तस्य नां दीश्राद्धस्य प्रातिष्ठाफलसिद्ध्यर्थं दक्षिणामलकानि क्रयी मृतं हि
रण्यं वा स्वाहानमइयं च वृद्धिः॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वाजातानि
परिताव भव॥ यत्कामास्ते जुहुमस्तं नो अस्तु वयं स्याम पतयोरयीणां
कृतेन नां दीश्राद्धेन नां दीमुखदेवताः प्रीयंतां क्रुद्धिः॥ मातापितामही चैव
तथैव प्रपितामही॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहाः॥ मातामहस्त
पिता च प्रमातामहतादयः॥ एते भवंतु सुप्रीताः प्रयच्छेत्तु च मंगलं॥ इति
संप्रार्थ्य॥ इकामग्ने पुरुदं सः सनिंगोः शश्वत्तमः हवमानाय साध॥
स्थानः स्रुतुः स्रनयो विजावाग्ने साते स्म मतिर्भूत्वस्मै॥ नाष्टकमादा

१७

त्रे वा दयेत्॥ ततो निषिद्धतिथिवारादौ रजो दर्शने सति शान्तिप्रकरणोक्तरी
त्या शान्तिकं कार्यं॥ ततः गर्भाधानकर्मणः सांगता सिद्ध्यर्थं दक्षाधिकान् ब्रा
ह्मणान् यथाकालं यथोपपन्नेनान्नेन भोजयिष्ये इति संकल्प्य भोज
येत्॥ कृतस्य कर्मणः सांगता सिद्ध्यर्थं नाना नामगोत्रेभ्यो गंधतां बूलादि
दानं यस्मिं दक्षिणां च दत्तुमहमुत्सृज्य इति संकल्प्य दद्यात्॥ ततः प्रमोदा
त्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेता ध्वरेषु यत्॥ स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति
श्रुतिरिति कर्मसादुप्यायविष्णुस्मरेत्॥ ततः शिष्टे रिष्टे च सहस्रं जीयात्॥
ततो रात्रौ कृतावश्यकक्रियः॥ आचम्य स्वच्छवस्त्रं परिधानं भायं सम्यगा
स्मृते पर्यं केशयनार्थमुपवृत्तेन वभिर्मे त्रैः॥ विष्णुर्यो निं कल्पयतु त्व

हि.म.प्र
१८

ष्टारूपाणिपिंशतु॥ असिंचतु प्रजापतिर्धाता गर्भं हृदा तु ते॥ १॥ गर्भं धे
सिनीवाली गर्भं धे हिसरस्वति॥ गर्भं ते अश्विनावुभावाधत्तां पुष्करस्त्रजो
॥ २॥ हिरण्ययी अरणीयं निर्मथतो अश्विना॥ तं ते गर्भं हवामहे दश
मास्यायसूतवै॥ ३॥ यथाग्निर्गमा पृथिवी द्यौर्यथेन्द्रेण गर्भिणी॥ वा
युर्यथा दिशो गर्भं एवं गर्भं दधामि ते॥ ४॥ यस्य योनिं प्रतिरेतो गृहाण
पुमान्पुत्रो जायतां गर्भो अंते॥ तं माता दशमासो विभर्तुं स जायतां वी
रतमस्वानां॥ ५॥ आते गर्भो योनिमेतु पुमान्बाणर वेषुधिं॥ आरी
रो अत्र जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः॥ ६॥ करोमि ते प्राजापत्यमा गर्भो यो
निमेतु ते॥ आ नूनः पूर्णो जायतामनं धो श्लो णो पिशावधीरः॥ ७॥

१८

यानि प्रभू निवीर्याप्युषमा जयंतु नः॥ तैस्त्वं गर्भिणी भव स जायतां वीर
तमस्वानां॥ ८॥ यो वशायां गर्भो यश्च वेदती इस्तन्निदधे वनस्पतौ॥ ते
नत्वं गर्भिणी भवसा प्रसूधेनु भवेति॥ ९॥ तत उपयहते॥ संनाम्नः स
हृदयानि संनाभिः संत्वचः॥ संत्वा कामस्य योत्रेण युजान्यविमोचना
येति॥ तत स्तां पर्यालिंगयति॥ मामनुव्रता भव सह चर्या मया भव॥ यति
पतिस्त्री तनूजो रघ्नी त्वेतां करोमि शिवा त्वं मत्प्रेमै धिश्चर पविर्जो रेभ्य इ
ति॥ ततो मंत्रत्रयेण वारत्रयं रेतो स्कंदनं कार्यं॥ भूः प्रजापतिना तृषभेण
स्कंदयामि वीरं धत्स्वासौ॥ भुवः प्रजापतिना० सौ॥ सुवः प्रजा० सौ॥ अ
धिकं चेच्छणी मे वाव स्कंदयेत्॥ अत्र सर्वत्र मंत्रे असाविति पदं परिज्य

हि.म.प्र.
१९

ज्यसंबुध्या संस्कार्यनामग्राह्यं ॥ क्षेत्रसंस्कारकृत्वात्सहस्रमंत्रः सक
दयं संस्कारकार्यः ॥ ॥ इति श्रीसत्याषाढहिरण्यकेशीस्मार्तप्रयोगर
त्ने वैशाखायनमहेशभट्टकृतौ संस्कारप्रकरणे गर्भाधानप्रयोगः ॥ ॥
अथ पुंसवनप्रयोगः ॥ तृतीये मासि शुक्लपक्षे पुण्ये नक्षत्रे पुनर्वसुपुष्या
भिजिह्वस्तप्रोष्ठपदानूराधाश्विनीमूलश्रवणरेवतीरोहिणीमृगशिरा
न्यन्यतमे पुनक्षत्रे च शनुकूल्ये कार्यः ॥ कर्तारुतनित्यः क्रियः प्राङ्मुखो
पवित्र्य स्वदक्षिणतो भायां चोपविश्य आचम्य प्राणानायम्य देशका
लो संकील्य ममास्यां भार्यायां विद्यमान गर्भस्य पुस्त्वप्रतिपादनद्वारा
बीजगर्भसमुद्भवै नो निवर्हणद्वारा क्षेत्रसंस्कारद्वारा च श्रीपरमेश्वर

१९

प्रीत्यर्थं पुंसवनारभ्यं कर्म करिष्ये ॥ तदंगंगणपतिपूजनं पुण्याहवाचनं
नां दीश्राड् च करिष्ये इति संकल्प्य ॥ गर्भाधानोक्तरीत्या कुर्यात् ॥ ततः
पुंसवनांगमुद्धननादिकर्म करिष्ये इति संकल्प्य ॥ ततः शार्कराख्यादि
रहितं हस्तमात्राय तं सिकताप्रस्थपंचकं निर्मितं चतुरंगुलं द्वायं सम
चतुरस्रं प्रागुदग्वा प्रवणं समं वा स्र्छडिलं हस्तमात्रं वा दुमात्रं वा विधा
या भ्रिमादाय तूष्णीमुद्धृत्य समं वा चारात् ॥ उद्धृत्य मानमस्या अभि
ध्यं ॥ अपपाप्मानं यजमानस्य हंतु ॥ शिवानः संतु प्रदिशश्च तस्रः ॥ शं नो
माता पृथिवी लोकसातेति प्रागादि क्रमेणोद्धृत्य ॥ ततः तिस्रः प्राचीं स्ति
स्त्र उदीचीं रेखाः कृत्वा ॥ शं नो देवी रमिष्ये ॥ आपो भवंतु पीतये ॥ शं यो

हि.म.प्र.

२०

रभिस्त्रवंतुनः॥ कृत्स्नमग्न्यायतनं न्युक्तेन पाणिना वाचारादवोक्ष्य॥ ततः
प्रागारभ्ये द्वादशैलोकपालानावाहयति॥ इन्द्राय नमः॥ अग्नये न० यमा
य० निर्ऋतये० वरुणाय० वायवे नमः० सोमाय० ईशानाय० मध्ये॥ वैश्व
नरस्य रूपं॥ पृथिव्यां परिस्त्रसा॥ स्यो नमाविशंतुनः॥ भूर्भुवः सवरो म॥
पवमाननामानमग्निं प्रतिष्ठापयामि इति प्रतिष्ठाप्य॥ चत्वारिंशद्गात्र
यो अस्य पादा द्वे त्रिष्वे० यत्राग्निमुपसमाधायेति सूत्रकृदाह॥ तत्रोद्
ननाद्यग्निप्रतिष्ठातो विधिरिति वृत्तिरुक्त॥ अन्यत्र वायतने परिसमूह
नपरिस्तरणादिकृत्वा कर्मकार्यं॥ प्रज्वाल्य समित्रयमादाय ॐ श्रद्धं
हिसत्येनत्वाद्वाहयामि इति सूत्रार्थ॥ याः पुरस्तात्प्रस्त्रवंत्युपरिष्ठात्सर्व

२०

तश्च याः॥ ताभीरग्निपवित्राभिः श्रद्धायमारभे॥ आकृत्यैवाकामायत्वासम
धेत्वा पुरोदधे अमृतत्वाय जीवसे॥ आकृतिमस्यावसे काममस्य समध्ये॥ इ
दस्य युंजते धियः॥ आकृतिं देवीमनसः पुरोदधे यज्ञस्य माता स हवामे
अस्तु॥ यदिष्टा मिमनसा सकामो विदेयमेनद्धृदये निविष्टं॥ हृदयमाल
भ्य॥ अप उपस्पृश्य प्राणानायम्य॥ पुंसवनहोमकर्मणी यक्ष्यमाणो दे
वताः परिगृहीष्यामि॥ जातवेदसमग्निमिधौ न॥ आधारहोमे॥ प्रजाप
तिमनुमिदं चाज्येन॥ आज्यभागहोमे॥ अग्निं सोमं चाज्येन॥ सामान्यप्र
धानाज्यहोमे॥ अग्निं जातवेदसं संध्राधनी संध्राधनी देवी प्रसाधनी दे
वी व्याहृतीनामग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चाज्येन॥ वैशेषिकप्रधानहोमे॥

हि.म.प्र.

२९

धातारं चतुराज्येन ॥ अंगहोमे ॥ वरुणं द्विरग्नीवरुणो द्विरयासमग्निं प्रजाप
तिं चाज्येन ॥ जयहोमे ॥ चित्तं चित्तिमाकृतमाकृतिं विज्ञातं विज्ञानं मनः स
करीः दर्शपूर्णमासं बृहद्रथं तरं प्रजापतिं चाज्येन ॥ अभ्योतानहोमे ॥ अग्निं
भूतानामधिपतिं इंद्रं ज्येष्ठानामधिपतिं यमं पृथिव्याधिपतिं वायुं अंतरि
क्षस्याधिपतिं सूर्यं दिवोधिपतिं चंद्रमसं नक्षत्राणामधिपतिं बृहस्पतिं
ब्रह्मणोधिपतिं मित्रं सत्यानामधिपतिं वरुणं अपामधिपतिं समुद्रं स्त्रोत्रा
नामधिपतिं अन्नं साम्राज्यानामधिपतिं सोमं ओषधीनामधिपतिं
सवितारं प्रसवानामधिपतिं रुद्रं पशूनामधिपतिं उदकस्पृशः ॥ त्वष्टा
रं रूपाणामधिपतिं विष्णुं पर्वतानामधिपतिं मरुतोगणानामधिपतिं

२९

प्राचीनावीतिपितृनृपितामहान्यरान्वरांश्चाज्येन यक्ष्ये ॥ उदकस्पृशः ॥ रा
ष्ट्रभृद्दोमे ॥ अग्निं गंधर्वं ओषधीरप्सरसः ॥ सूर्यं गंधर्वं मरीचीरप्सरसः
चंद्रमसं गंधर्वं नक्षत्राण्यप्सरसः ॥ यज्ञं गंधर्वं दक्षिणाप्सरसः ॥ मनो
गंधर्वं ऋक्सामाप्सरसः ॥ वातं गंधर्वं अपोऽप्सरसः ॥ भुवनस्यपतिं मृत्युं गं
धर्वं विश्वमप्सरसः ॥ *न्य+ पर्जन्यं गंधर्वं विद्युतोऽप्सरसः ॥ अमृतं यम
त्युं गंधर्वं प्रजाअप्सरसः ॥ कामं गंधर्वं आधीरप्सरसः ॥ सनो भुवनस्यपति
श्चमाज्येन यक्ष्ये ॥ स्विष्टकृद्दोमे ॥ अग्निं स्विष्टकृतं हुतः शेषमाज्येन यक्ष्ये
सामान्यप्रायश्चित्तहोमे ॥ अग्निं त्रिराज्येन अग्नीवरुणो द्विराज्येन इंद्रो द्विरा
ज्येन त्र्यंबकं विष्णुं अग्निं वायुं सूर्यं बृहस्पतिं वरुणं इंद्रं विश्वान् देवान् प्रत्येकं

हि.म.प्र.

२२

माज्येन॥संस्त्रावहोमे॥वस्तुनुरुद्रानादित्यानसंस्त्रावेणाज्येनयक्ष्ये
एतादेवतासद्योनयक्ष्ये इत्युक्त्वा॥ओम्भुवःस्ववःस्वाहासमिधोग्नावा
धाया॥प्रजापतयइदं॥ततःएषहिदेवःप्रदिशानुसर्वाःपूर्वादिजातःस
उगर्भेऽन्तः॥सविजायमानःसजनिष्यमाणःप्रत्यङ्मुखश्चिच्छतिविश्व
तोमुखः॥इतिवायुदिशिमारभ्यनिर्ऋतिपर्यन्तमुत्तराध्यायसिच त्वाग्निमात्रा
रात्सन्मुखीकृत्य॥ततोयथाहृतद्वसवोगौर्यंचित्यदिषिताममुचता
यजत्राः॥एवात्वमस्मत्प्रमुच्यः॥हःप्रातार्यग्नेप्रतरान्न आयुरिति
हस्तेन ईशानीमारभ्य ईशान्यतः सर्वतः परिसमूह इत्याचारात्॥ततः
प्रागादिक्रमेण प्रदक्षिणं प्रागग्रेर्दक्षिणं प्राग्दक्षिणतः पश्चादुत्तर इति

२२

परिस्तृणाति॥अथवा॥प्राक्पश्चादुदगग्रान्दक्षिणानुत्तरानुत्त
रानधरांश्च कृत्वा प्रदक्षिणमग्निं परिस्तीर्य॥दक्षिणतो ब्रह्मायतने कु
शानास्तीर्य सकुशं दक्षिणहस्तं हृदि कृत्वा त्मीयमग्निमात्मनि ध्यायति॥
मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निं रायस्योषायसु प्रजास्त्रायसु वीर्याय॥मयि
प्रजामयि वर्चो दधाम्यग्निं पृथ्वास्यामतनुवासु वीराः॥योनो अग्निः पितरो
हृत्स्वन्तरमर्त्यो मर्त्याः॥आविवेश॥तमात्मन्यग्निं गृहीमहे वयं मासो अ
स्मां अवहाय परागात्॥इतिततः उत्तरेणाग्निं दर्भानास्तीर्य पात्राद
नं कार्यं॥अत्र स्थालीपाके समावर्तनाष्टकादिदैवमानुषपित्र्यसर्वस्मा
त्तर्कमसकृत्सहवपात्राण्युदकसंस्थानि आसादयति॥नतु द्वद्वस

हि.म.प्र

२३

ह एकेकमिति देवमानुषपित्र्यभेदेन विदधिरे ॥ तत्तु श्रोतविषयमेव ॥
स्मार्त्ते तु सकृदेव सर्वाणि ति एवकार सर्वशब्दार्थाविधानात् ॥ सर्वाणि
यथासंभवं वा उदकसंस्थान्यासादयति ॥ दर्वी आज्यस्थाली प्रणिता
पात्रं प्रोक्षणी पात्रं आज्यवर्हिः इध्म उपवेशं समार्गदभान् अवज्ज
लनदभान् प्रादेशमात्रीः समिधः श्वेति साधारणानि ॥ यवसर्षपगो
दधिवटां कुररसादीनि प्रकृतोपयोगीनि चासाद्य ॥ ईशान्या प्रवरगोत्र
नामोपेतं यजुर्वेदस्य तैतिरियकांतर्गतहिरण्य केशीशोरवाध्यायिनम
मुकशामाणममुककर्मणि ब्रह्माणत्वामहं वृणे इति वृणुयात् ॥ वृत्तो
स्मीत्युक्ता आचम्य उत्तरेण पात्राणि अपरेणार्गिं दक्षिणातिक्रम्य

२३

ब्रह्मसदनात् तृणानिरस्याप उपस्पृश्याग्निमभिमुख उपविशति ॥ ब्रह्माल्मा
भेकचं यज्ञोपवीतं दंडं कमंडलुं वा स्थापयेत् ॥ हौदभौसमौ साग्रे अंतर्ग
र्भरहितो प्रादेशपरिमितो पवित्रे कृत्वा नरवाद न्येन छित्वा प्रणिता पात्रं त्रिः
प्रक्षाल्य प्रागग्रपवित्रांतर्हितमद्भिः पूरयित्वा पवित्रमुदगग्रं करयोरंगु
ष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां त्रिरुत्पूय दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां समंप्राणैर्धत्वा
अविषिंचन नीत्वा उत्तरेणाग्निदभैर्धुनिधाय दभैरपि धाय पवित्रे प्रोक्षणी
पात्रे उदगग्रे न्यस्य अद्भिरापूर्य पूर्ववत् ॥ त्रिरुत्पूय पात्राण्युत्तानानि कृत्वा इ
ध्मं च विस्त्रस्य प्राक्संस्थं त्रिः सर्वाभिः प्रोक्षति ॥ ततो दर्वीमग्नौ निष्पृश्य संमा
र्गकुशानादाय ॥ दर्वी प्राचीमग्रे रंतरतोभ्यां कारं प्रतीचीमध्ये बाह्यतो मू

हि.म.प्र.
२४

लेदंडं समृज्य पुनर्निष्पद्य बर्हिषि निधाय समार्गं कुशानभ्युक्ष्याग्नावा
धाय॥ आज्यं विलाप्य पवित्रा तर्हि ताया माज्यं स्थाल्यामाज्यं निरूप्य उ
पविषेणाग्न्यायतने उत्तरतो गारोन्मृत्वा तेषां ज्यं स्थालीमधि श्रित्य द
धौ वद्योत्यदर्भाग्रद्वयं सजलं न्यस्य प्रज्वालितेर्दधौ स्त्रिः पर्यग्निं कृत्वा
उत्तरत उद्वास्य अंगारानपोह्य अपरेणाग्निं बर्हि रास्तीर्य तत्राज्यं निधा
धाय पुनराहारं त्रिरुत्पूय पश्चाद्धारभ्य प्राङ्नीतोत्पूय निमज्य पश्चाद्धार
नीयेत्येवं त्रिः कृत्वा पवित्रे प्रोक्ष्याग्नावाधाय परिधिं मपरेणाग्निं षट् त्रिंश
दगुलमुद्गग्रं निधाय दक्षिणेनाष्ट त्रिंशदगुलं प्रागग्रं मध्यमस्य मूलं न
संस्पृष्टं॥ उत्तरेण चतुस्त्रिंशदगुलं प्रागग्रं मध्यमस्याग्रेण संस्पृष्टं॥

२४

परिस्तरणो परिपरिस्तरणपरिदधाति॥ इति परिधिपरिधानां तं कृत्वा यजमानो
भार्यान्वारब्धः सन् परिधिदेशाद्बर्हिः परिषिंचति॥ अदिते नुमन्यस्व॥ दक्षिणतः
प्राक् संस्पृष्टं॥ अनुमते नुमन्यस्व॥ पश्चादुदक् संस्पृष्टं॥ सरस्वते नुमन्यस्व॥ उत्तर
तः प्राक् संस्पृष्टं॥ देवसवितः प्रसुव॥ ईशानादि ईशान्यं ते सर्वतः प्रदक्षिणं परिषि
ंचति॥ इदं व्याज्यमादायेधमभिघार्य॥ ॐ अयं तद्व्याज्यमात्मा जातवेदः स्तेने ध्य
स्ववर्धस्ववेधि॥ वर्धयेच्चस्मान्प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसे नान्ताद्येन समेधयसा
हा॥ हस्तेनेधं जुहोति॥ जातवेदसं ग्नय इदं नमम॥ ततो दर्व्याज्यं स्थालीरुमा
ज्यमादाय॥ उत्तरं परिधिसंधिमनु संलक्ष्य प्राग्दक्षिणापवर्गं संततमग्न्या
यतने जुहोति प्रजापतये मनवे स्वाहेति मनसामंत्रमुच्चारयन्॥ प्रजाप

हि.म.प्र.

२५

कर्म

तयेमनवइदं॥ दक्षिणं परिधि संधि मभिलक्ष्य प्रागुदगपवर्गं संततमग्न्या
यतने इद्राय स्वाहेति पठन्नुहोति॥ इद्राय इदं॥ इत्याधारो हुत्वा॥ ततः अ
ग्निरुत्तरपूर्वार्धे॥ अग्नये स्वाहा॥ अग्नये इदं॥ ततः दक्षिणार्धे पूर्वार्धे॥ सो
माय स्वाहा॥ सोमाये इदं॥ इत्याज्यभागो हुत्वा॥ आज्यभागयोर्मध्ये वक्ष्यमाण
आहुती जुहोति॥ अथ सामान्य प्रधान होमः॥ युक्तो वहजातवेदः पुरस्ता
दग्ने विद्विं क्रियमाणं यथेदं॥ त्वं भिषक् भेषजस्यासि कर्ता त्वया गाश्वान्यु
रुषान्सनेम स्वाहा॥ जातवेदसं अग्नये इ० याति रश्मी निपद्यसे अहं विधर
णीति॥ तां त्वा घृतस्य धारयाग्नौ सः राधनी यजे स्वाहा॥ सः राधन्या
इदं॥ सः राधन्यै देव्यै स्वाहा॥ सः राधन्यै देव्या इदं॥ प्रसाधन्यै देव्यै स्वाहा॥

२५

प्रसाधन्यै देव्या इदं॥ भू स्वाहा॥ अग्नये इदं॥ भुव स्वाहा॥ वायवे इदं॥ सु
व स्वाहा॥ सूर्याये इदं॥ भू भुवः स्व स्वाहा॥ प्रजापतये इदं॥ इति अष्टौ आधा
वती दर्वि होमे सामान्य प्रधान होमः॥ अथ प्रधान होमः॥ धाता ददातु नो र
यि मीशानो जगतस्पतिः॥ सनः पूर्णेन वा वनत्स्वाहा॥ धात्र इदं॥ धाता प्रजा
या उतराय ईशो धाते दं विश्वं भुवनं ज जान॥ धाता पुत्रं यजमानाय ददातु
स्मा उहव्यं घृतवद्विधे म स्वाहा॥ धात्र इदं॥ धाता ददातु नो रयि प्राची जी
वा तु मक्षितां॥ वयं देवस्य धीमहि सुमतिः सत्य राध स स्वाहा॥ धात्र इदं॥
धाता ददातु द्रादुषे वसूनि प्रजा कामायमी दुषे दुरोणे॥ नस्मै देवा अमृ
ताः संव्ययं तां विश्वे देवा सो अदितिः स जोषा स्वाहा॥ धात्र इदं॥ इति प्रधा

हिन्म.प्र.
२६

नाहुतिचतुष्टयं हुत्वा ॥ अथांगहोमः ॥ इमं मेवरुणश्रुधीहवमद्याचमृडय ॥
त्वामवस्युराचके स्वाहा ॥ वरुणायैदं ० तत्त्वायामि ब्रह्मणा वदमानस्तदाशा
स्तयजमानो हविर्भिः ॥ अहे इमानो वरुणे हवो ध्युस्तदां समान आयुः प्रमो
षीः स्वाहा ॥ वरुणायैदं ० त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वां देवस्य हे डो वयासि सी
ष्ठाः ॥ यजिष्ठो वन्हितमः शोशुचनो विश्वा द्वेषां सि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा ॥
वरुणायैदं ० सत्वं नो अग्ने वमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टो ॥ अ व
यश्च नो वरुणां रराणो वीहि मृडी कः स्तुहवो मरुधि स्वाहा ॥ वरुणायैदं
त्वमग्ने अयास्यया सन्मनसा हितः ॥ अया सन्ध्व्यमृहिषे यानो धेहि मे
षजः स्वाहा ॥ अयसेग्नय इदं ० प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि

२६

परितावभूव ॥ यत्कामास्ते जुहुमस्तं नो अस्तु वयः स्याम पतयोरथीणां
० स्वाहा ॥ प्रजापतय इदं ० इति षट् अंगहोमः ॥ अथ जयाद्युपहोमः ॥ चित्तं
च स्वाहा ॥ चित्तायैदं ॥ चित्तिश्च स्वाहा ॥ चित्तेय इदं ॥ आकृतं च स्वाहा ॥ आ
कृतायैदं ॥ आकृतिश्च स्वाहा ॥ आकृत्यायैदं ॥ विज्ञातं च स्वाहा ॥ विज्ञातायै
दं ॥ विज्ञानं च स्वाहा ॥ विज्ञानायैदं ॥ मनश्च स्वाहा ॥ मनस इदं ॥ शक्नीश्च स्वाहा ॥
शक्नीभ्य इदं ॥ दृशीश्च स्वाहा ॥ दृशीयैदं ॥ पूर्णमासश्च स्वाहा ॥ पूर्णमासायै
दं ॥ बृहच्च स्वाहा ॥ बृहत इदं ॥ रथं तरं च स्वाहा ॥ रथं तरायैदं ॥ प्रजापतिर्ज
यानिंद्राय वृष्णे प्रायश्च दुयः पतनाज्येषु तस्मै विशः समनमेत सर्वास उ
ग्रः सहिहव्यावभूव स्वाहा ॥ प्रजापतय इदं ० इति त्रयोदश जयहोमाः ॥

हि०म०प्र०

२७

अथाभ्यातानाः॥ अग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्स्मिन्ब्रह्मन्स्मिन्स्त्रे
स्यामात्रिष्यस्यापुरोधायामस्मिन्कर्मन्स्यादेवदूत्याः स्वाहा॥ अग्नयेभू
तानामधिपतिन इदं॥ इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः समा० स्वाहा॥ इन्द्राय ज्येष्ठा
नामधिपतय इदं० यमः पृथिव्याधिपतिः समा० स्वाहा॥ यमाय पृथिव्याधि
पतय इदं० वायुवन्तरिक्षस्याधिपति समा० स्वाहा॥ वायवे त्रिष्यस्या
धिप० सूर्यो दिव्याधिपतिः समा० सूर्याय दिव्याधिप० चंद्रमानक्षत्राणामधि
पतिः समा० चंद्रमसे नक्षत्राणामधिपतय इदं० बृहस्पतिर्ब्रह्मणोधिपतिः
समा० बृहस्पतेये ब्रह्मणोधिपतय इदं० मित्रः सत्यानामधिपतिः समा०
मित्राय सत्यानामधिपतय इदं० वरुणोपामधिपतिः समा० वरुणाय अ

२७

पामधिपतिन इदं० समुद्रः स्त्रोत्यानामधिपति० समुद्राय स्त्रोत्यानाम० अ
न्नं साम्राज्यानामधिपति तन्माव० अन्नाय साम्राज्यानामधिपतिन इ
दं० सोमो ओषधीनामधिपतिः समाव० सोमाय ओषधीनामधिपतय इदं०
सविता प्रसवानामधिपतिः समा० सवित्रे प्रसवानामधिपतय इदं० रुद्रः
पशूनामधिपतिः समा० रुद्राय पशूनामधिपतय० उदकस्पर्शः॥ त्वष्टारु
पाणामधिपति० त्वष्टेरुपाणामधिपतय इदं० विष्णुः पर्वताना
मधिपतिः स० विष्णावे पर्वतानामधिपतय इदं० मरुतो गणानामधिपतिः
समा० मरुद्भ्यो गणानामधिपतिभ्य इदं० प्राचीना वीति॥ पितृनुपतिष्ठते
वा॥ पितरः पितामहाः परे वरे ततास्ततामहा इह मावत॥ आस्मिन्ब्रह्मन्

हि.म.प्र.
२८

स्मिन्क्षत्रे स्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मनस्यां देवदूत्यामिति
प्राचीनावीति जुहोतीति वा ॥ देवदूत्याः स्वाहा ॥ पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्यो
वरेभ्य इदं ॥ यज्ञोपवीतीत्युदकं स्पृशः ॥ अग्निरिन्द्रो यमो वायुः सूर्यश्च
इष्टहस्यती ॥ मित्रो वरुणः समुद्रो न सोमः सवितारुद्रो ॥ त्वष्टा विष्णुश्च
मरुतः पितरोभ्यातानसंज्ञकाः ॥ इत्यष्टादशो तेभ्यातानहोमः ॥
अथ राष्ट्रभृतः ॥ अत्र त्रिविधोपिराष्ट्रभृतानां मंत्राणां विभागे द्वापरायः ॥
सप्तमोत्तमा एका हुतिका विति द्वाविंशति मंत्राः ॥ पक्षत्रयेपि समानत्यागः ॥
सर्वमंत्रमुच्चार्य तस्मै स्वाहेत्युक्ता पूर्वा हुतिः ॥ पुनः सर्वमंत्रमुच्चार्य ता
भ्यः स्वाहेत्युक्ता द्वितीया हुतिः ॥ इत्येकः पक्षः सर्वमंत्रमुच्चार्य तस्मै स्वाहे

२८

त्युक्ता पूर्वा हुतिः ॥ केवलांताभ्यः स्वाहेत्युक्ता जुहोतीति द्वितीयः ॥ अथ तृ
तीयः ॥ ऋताषाड् तथामाग्निर्गंधर्वः स इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा ॥
ऋतसाहे ऋतसाम्नेन ये गंधर्वा ये दं ॥ तस्योषधयोऽप्सरसोऽर्जुनामता
इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु ताभ्यः स्वाहा ॥ ओषधीभ्योऽप्सरोभ्योऽर्जुभ्य इदं ॥ संहि
तो विश्वसामासूर्यो गंधर्वः स इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा ॥ संहिताय
विश्वसाम्ने सूर्यो यो गंधर्वा ये दं ॥ तस्य मरीचयोऽप्सरसोऽयुवोनामता इ
दं ब्रह्म ॥ ताभ्यः स्वाहा ॥ मरीचिभ्योऽप्सरोभ्योऽयुभ्य इदं ॥ सधुम्नाय सूर्य
विमश्वं द्रमा गंधर्वः स इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा ॥ सधुम्नाय सूर्य
रश्मये च द्रमसे गंधर्वा ये दं ॥ तस्य नक्षत्राण्यप्सरसोऽवेकुरयोनामता इ

हि.म.प्र.
२९

दं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा ॥ नक्षत्रेभ्योऽपरोभ्यो वेकु रिभ्य इदं ॥ भुज्युः स
पणो यज्ञो गंधर्वः स इदं ब्रह्म ॥ तस्मै स्वाहा ॥ भुज्यवस्तपणो यज्ञाय गं
धर्वा येदं ॥ तस्य दक्षिणोऽपरस्तवानाम ता इदं ब्रह्म ॥ ताभ्यः स्वाहा ॥ दक्षि
णाभ्योऽपरोभ्यस्तवाभ्य इदं ॥ अ ५ प्रजापतिविश्वकर्मा मनो गंधर्वस इ
दं ब्रह्म ॥ तस्मै स्वाहा ॥ प्रजापतये विश्वकर्माणे मनो गंधर्वा येदं ॥ तस्य क्रु
तस्य क्रुक्कामान्यपरसो वन्हयो नाम ता इदं ॥ ताभ्यः स्वाहा ॥ क्रुक्कामि
भ्योऽपरोभ्यो वन्हिभ्य इदं ॥ इषिरो विश्वव्यचा वाता गंधर्वः स इदं ॥ तस्मै
स्वाहा ॥ इषिराय विश्वव्यचसे वाताय गंधर्वा येदं ॥ तस्यापोऽपरसो मुहा
नाम ता इदं ब्रह्म ॥ ताभ्यः स्वाहा ॥ अद्भ्योऽपरोभ्यो मुहाभ्य इदं ॥ भुवनस्य

२९

पते यस्य तउ परिगृहा इह च ॥ सनोरा स्वाज्यानि रं रायस्योषं सुवीर्यं संव
त्सरीणां स्वस्तिं स्वाहा ॥ भुवनस्य पत्य इदं ॥ परमेष्ठिपतिर्मृत्युर्गंधर्वः स
इदं ब्रह्म ॥ तस्मै स्वाहा ॥ परमेष्ठिनेधिपतये मृत्यवे गंधर्वा येदं ॥ तस्य विश्व
मपरसो भुवो नाम ता इदं ब्रह्म ॥ ताभ्यः स्वाहा ॥ विश्वस्मा अपरोभ्यो भूभ्य इ
दं ॥ सुक्षितिः सुभूतिर्भद्रकृतुवर्वा न्यर्जन्यो गंधर्वस इदं ॥ तस्मै स्वाहा ॥ सु
क्षितये सुभूतये भद्रकृते सुवर्वा ते पर्जन्याय गंधर्वा येदं ॥ तस्य विद्युतोऽपर
सो क्रुक्को नाम ता इदं ॥ ताभ्यः स्वाहा ॥ विद्युद्भ्योऽपरोभ्यो क्रुग्भ्य इदं ॥ दूरे हेति
रमृडयो मृत्युर्गंधर्वः स इदं ब्रह्म ॥ तस्मै स्वाहा ॥ दूरे हेतये अमृडयाय मृत्यवे
गंधर्वा येदं ॥ तस्य प्रजा अपरसो भीरुवो नाम ता इदं ब्रह्म ॥ ताभ्यः स्वाहा ॥

हिमः प्र

३०

प्रजाभ्योऽमरोभ्योभीरुभ्य इदं० चारुः कृपणकाशीकामोगधर्वः सदृदं० तस्मै सा
हा॥ चारवे कृपणकाशिने कामाय गंधर्वा येदं० तस्याधयोऽमरसः शोचयंती
नामता इदं० ताभ्यः स्वाहा॥ आधिभ्योऽमरोभ्यः शोचयंतीभ्य इदं० स नो भुव
नस्य पते यस्य त उपरि गृहा इह च॥ उरु ब्रह्मणे स्मै क्षत्राय महि शर्म यच्छ
स्वाहा॥ भुवनस्य पत्य इदं०॥ कृताषाट् संहितः स्रुधुम्नो भुज्युः प्रजापति
रिषिरो भुवनस्य पते॥ परमेष्ठी स्रुक्षितिर्दूरे हेति श्वारुः स नो भुवनस्य प
तेति दशभिः पर्यायैः सह द्वाविंशती राष्ट्रभूतः इत्युपहोमाः॥ ॥ यदस्य
स्य कर्मणोऽत्यरीरिच यद्वान्यूनमिहाकरं॥ अग्निष्टत्कृष्टकृद्विद्वात्सर्वं स्वि
ष्टं स्रुदुतं करोतु मे॥ अग्ने येस्विष्टकृते स्रुदुतं दुते सर्वं दुत ओ दुतीनां

३०

कामानां समर्द्धयित्रे स्वाहा॥ अग्ने रुत्तरार्धस्य पूर्वाद्धेति हाय जुहोति॥
अग्ने येस्विष्टकृत इदं॥ ततः इध्मं स न ह न तूष्णीं मग्ना प्रास्य दव्या परिधीन
नक्ति॥ मध्यमं दक्षिणमुत्तरं च॥ ततो यथा हतं द्वसवो गौर्यमिति परिसमू
ह्य पूर्ववत्॥ ततः बर्हिभ्यः परिसरणोभ्यश्च कोनि चतृणान्यादाय दव्यामग्रा
ण्यनक्ति॥ मध्यमं मूलं चाज्यशाल्या एवं द्वितीयेपि॥ तृतीये तु॥ मूलानि म
ध्यमं चाज्यशाल्या दव्यामग्राणि ततः श्वेकं तृणमवस्थाप्य॥ उत्तरं परिधि
संधिमनु प्रहृत्य त्रिरंजलि नोर्ध्वं संयोजति॥ तत आत्तं तृणं प्रहृत्य अंगु
ल्या त्रिनिर्दिश्य॥ घ्राणं चक्षुः पृथिवीचाप उपस्पृश्य परिधिं मध्यममग्ना
प्रहृत्य सहेतरो प्रहरति मध्यमं मध्ये करोति॥ अथ प्रायश्चित्तहोमाः॥

हि.म.प्र.
३९

कृतस्य कर्मणो न्यूनातिरिक्तदोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तहोमं करिष्ये ॥ इ
तिसंकल्प्य जुहुयात् ॥ ओं अनाज्ञातं यदा ज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मधु ॥
अग्ने तदस्य कल्पय त्वं हि वैश्वयथा तथं स्वाहा ॥ अग्नय इदं ॥ पु
रुषसंमितो यज्ञो यज्ञः पुरुषसंमितः ॥ अग्ने तदस्य कल्पय ० थं स्वाहा ॥
अग्नय इदं ॥ यत्पाकत्रामनसादीनदक्षान यज्ञस्य मन्वते मर्तासः ॥ अग्नि
ष्टुद्रोता क्रतुविद्धि जानन्य जिष्ठो देवाः क्रतुशो यजातिस्वाहा ॥ अग्नय इदं
त्वन्नो अग्ने वरुणस्य वि० स्मत्स्वाहा ॥ अग्नीवरुणाभ्यामिदं ॥ सत्त्वनो अ
ग्ने वमो भवोतीने दि० एधि स्वाहा ॥ अग्नीवरुणाभ्यामिदं ॥ यत इदं हवा
महेततो नो अभयं रुधि ॥ मधवं रुग्धितव तन्न उतये विद्धिषो विमृधो

३९

जहि स्वाहा ॥ इन्द्रायेदं ० स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ॥ वृषेन्द्रः पुर
एतुनः स्वस्तिदा अभयं करः स्वाहा ॥ इन्द्रायेदं ० त्र्यंबकं यजामहे सगंधि
पुष्टिवर्धनं ॥ उर्वारुकमिव बंधनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् स्वाहा ॥ त्र्यं व
कायेदं ० इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधानि रधेपदं ॥ समूढमस्य पादं सुरे स्वाहा
विष्णाव इदं ० भूस्वाहा ॥ अग्नय इदं ० भुवः स्वाहा ॥ वायव इदं ० सुवः स्वाहा ॥ सूर्या
यायेदं ० महः स्वाहा ॥ बृहस्पतय इदं ० जनस्वाहा ॥ वरुणायेदं ० तपः स्वाहा ॥
इन्द्रायेदं ० सत्यं स्वाहा ॥ विश्वेभ्यो देवभ्य इदं ० वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः
स्वाहा ॥ वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः सः स्वाहा ॥ वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः सः स्वाहा ॥
परिषेकः ॥ अदिते न्वमः स्वाहा ॥ अनुमते न्वमः स्वाहा ॥ सरस्वते न्वमः

हिमप्र.
३२

स्थाः॥ देवसवितः प्रासावीरिति पूर्ववत्परिषेकं कृत्वा॥ यथेतं प्रणीताः पर्याह
त्यापरेणाग्निनिधाय प्रागारभ्यादिकंचतुष्टयेऽर्ध्वमधश्च जलमासिच्य
भूमौ निनीयात्मानं मार्जयित्वा मुखं च समृज्य यथाश्रद्धं ब्रह्मणे दक्षिणां
दत्त्वा॥ इदं ब्रह्मणो पूर्णपात्रं तत्प्रातिनिधिभूतं यथाशक्ति हिरण्यं वा ब्रह्म
णो संप्रददौ इत्युक्तानममेति वदेत्॥ ब्रह्मास्वस्तीत्युक्त्वा यथेतं प्रातिनिष्क्रा
मति॥ ततः संस्था जपेनोपतिष्ठते॥ यज्ञनेमस्तं यज्ञनेमो नमश्च ते यज्ञशि
वे नमस्तं तिष्ठस्व स्येने नमस्तं तिष्ठस्व सभूते नमस्तं तिष्ठस्व ब्रह्मवर्चसे नमस्तं ति
ष्ठस्व यज्ञस्यर्द्धि मनु संतिष्ठस्वोप ते यज्ञ नमो उप ते नमो उप ते नमः॥ इदं
मिथ्यं संनहनादिकं आधारवतीदविहोमे गृह्यांतरे दृष्टत्वेन वृत्तिकुदु

३२

क्तेः शिष्टपरिगृहीतत्वात्कर्तव्यं॥ यावदुक्तमेव स्वर्गहोतृकं कर्तव्यमिति वदं
तः केचिन्नेच्छंति॥ केचिन्निवृद्धं न होमानंतरमेव कुर्वन्ति॥ यथापूर्विकपक्षे
ण निवृद्धं न होमः॥ यत्र होमो ब्राह्मणभोजनं चोक्तं तत्र निवृद्धं न होमः॥
गृह्यांतरोक्तकर्णवेधतदुत्सर्गो दो ब्राह्मणभोजनवति आतिप्रसंगवारणा
यचोक्तं॥ यत्राचारोप्यस्ति तत्रैव निवृद्धं न होमः॥ वृत्तिकृत् आचाराभावाद्भाव
स्यादिति मान्दृष्टः॥ अतस्तत्राचाराभावो नास्त्यतिप्रसंगः॥ उत्सर्जने तु होमो
ब्राह्मणभोजनं चोक्तमस्ति॥ अनादिशिष्टपरंपरया निवृद्धं न होमानुष्ठातारं
श्रद्धां त्यजेत्॥ अतो भवत्युत्सर्जने निवृद्धं न होमः॥ एतेन उत्सर्जने निवृद्धं न होमो
नास्तीति नास्तिको वदन्निरस्तः॥ वक्ष्यते चोत्सर्जनप्रयोगे विशेषः॥ नात्रा

हि.म.प्र.
३३

वदानधर्मः॥ आहुतिपरिमाणश्चेधोभवति॥ यावदुक्तैःर्वचःक्रियाभवति॥ त्रि
वृदन्नहोमस्यापूर्विकत्वात्॥ ब्राह्मणभोजनार्थं निष्यन्नादन्नाहोमः॥ होम
शेषादिना संतुष्टान् पुण्याहवाचयेत्॥ ओदनात्पूषसक्तूनाज्यभिघारितमे
कीकृतानां दव्यासक्तुदवदाय होमः॥ अत्र सूत्रे ओदनस्यापूपानासक्तूनामि
ति पृथग्निर्देशः स्वरूपज्ञानार्थः॥ सूत्रांतरेषु त्रिवृच्छब्देन निर्दिष्टो लाप
वार्थः॥ अत उत्सजनसूत्रे अपूपैः सक्तुभिरोदनेनेति व्युत्क्रमेण निर्देशस्त्वव
देयक्रमबाधार्थः॥ तेन इव्यत्र यं कथमेप्येकीकृत्य होतव्यं॥ अन्यथा ओदना
दिपाठक्रमेणादाय होतव्यमिति स्यात्तन्नेष्टमिति व्युत्क्रमेण सूचितमाचार्ये
णेति प्रयोगः॥ अमुककर्मो गत्रिवृदन्नहोमपुण्याहवाचनंच करिष्ये इति संक

३३

ल्यपरिसमूहपरिस्तीर्य उत्तरेणाग्निंकुत्रानास्तीर्य तत्र पात्राणिसादयति।
प्राक्षणीपवित्रैः दव्यैः घृतं त्रिवृदन्नं उद्धरणपात्रं अष्टसमिक्तमिधमं कु
त्रांश्चासाद्य प्राक्षणीः संस्कृत्य पात्राणि प्राक्ष्य दव्यं निष्टप्यापरेणाग्निनि
धाय ओदनपूषसक्तुवदिति त्रिवृदन्नं बर्हिनिष्यन्त्वादग्नावधिश्रित्योदगु
द्वास्यावोक्ष्योभिघार्येत्युद्घास्येति॥ एवं सर्वत्रायतनात् बर्हिनिष्यन्तेनाने
न देवपवित्रारव्यसंस्कारं कृत्वा अग्नेः पश्वानिधाय परिषिच्य तूष्णीमष्टस
मिक्तमिधममग्नावधाय त्रिवृदन्नमेकीकृत्य सर्पिर्मिश्रश्च दव्यासक्तुत्सक्तु
दवदाय जुहोति॥ अग्नये स्वाहा॥ अग्नये इदं॥ सोमाय स्वाहा॥ सोमायेदं॥
अग्नयेन्नादाय स्वाहा॥ अग्नयेन्नादायेदं॥ अग्नयेन्नपतये स्वाहा॥ अ

हि.म.प्र.
३४

अग्नयेन्नपतयइदं. प्रजापतयेस्वाहा. प्रजापतयइदं. विश्वेभ्यो देवेभ्यस्वा
हा. विश्वेभ्यो देवेभ्यइदं. सर्वाभ्यो देवताभ्यस्वाहा. सर्वाभ्यो देवताभ्यइदं.
अग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहा. अग्नयेस्विष्टकृतइदं. इत्यष्टौ चाहुतीहुत्वा ॥ य
ततो ग्नेरुत्तरतः ॥ प्रागग्राह्युशानास्तीर्य तूष्णीमुदकमासिच्यदुत्तरं
षंत्रिदन्नं किंचिद्धस्तेनादाय बलिकरोति ॥ वास्तुपतयेस्वाहा. वास्तु
पतयइदं. ॥ तूष्णीमिदं ते परिषेकः ॥ ततो न्यूनातिरिक्तदोषपरिहारार्थं
समस्तव्याहृति होमं करिष्ये इति संकल्प्य ॥ भूर्भुवः सुवः स्वाहा. प्रजाप
तयइदं. ॥ ततः अदिते नमः स्था इत्याद्युत्तरपरिषेकादि कृत्वा त्रिवृद
न्नशेषात् ब्राह्मणान् समतोष्य तान् पुण्या ह वाचयेत् ॥ यत्पुण्यं न क्षत्र

३४

मित्यादि मह्यममुककर्मकारिणे पुण्याहं भवं तो ब्रुवंतु ॥ इति त्रिर्यजमा
नः ॥ ॐ पुण्याहमिति त्रिविधाः ॥ स्वास्ति न इत्यादि मह्यममुककर्मकारि
णे स्वास्ति भवं तो ब्रुवंत्विति त्रिः ॥ ओं स्वास्ति रिति प्रतिवचनं त्रिः ॥ ऋध्या
स्महव्यै रित्यादि ॥ ऋद्धिं भवं तो ब्रुवंत्विति त्रिः ॥ ओं ऋद्धि रिति प्रतिवचनं
त्रिः ॥ यस्मिन् ब्रह्माभ्यजयदित्यादि मह्यमित्यादि पूर्ववत् ॥ ॐ श्रीरस्ति
ति त्रिः ॥ अस्तु श्रीरिति प्रतिवचनं त्रिः ॥ शिवं कर्मास्तु गोत्राभि रद्धि रस्तु ॥
प्रजापतिः प्रीयतामिति ॥ इति त्रिवृदन्न होमप्रयोगः ॥ ततः कर्ता अपरे
णाग्निं उपरि बद्धं शुभवर्तुलं वितानस्याधो देवोभायं प्राञ्जुरवीमुपवे
श्य तस्यादक्षिणे हस्ते यवं निदधाति ॥ दृषासीतिसकृदुक्ते नमंत्रेण य

हि.म.प्र.
३५

वस्यदक्षिणतः उत्तरतश्च द्वौ सर्षपं निदधाति ॥ आडौ स्थ इति ॥ तदुपरि गव्यं
दधि निदधाति ॥ श्वावृत्तरिति ॥ ततः तूष्णीं प्राशयति ॥ कृतेशुद्धा च मनोयास
स्या उदरं हस्ताभ्यामभिमृशति ॥ अभिष्ट्वा हं दशभिरभिमृशामि दशमास्या
यस्मत्तवा इति ॥ अत्र न्यूनां गुलेस्तु कर्तुं दशभिरिति परं लुप्यते ॥ स्मार्ता
ग्न्युपस्थाने गार्हपत्यपदलोपवत् ॥ ततो वटां कुरप्रपीडय रसं निष्कारय
धृतेन संमिश्रं कृत्वा ॥ कृतास्वोरुमूलोपधानायास्तस्यादक्षिणे नासा
पुटे तूष्णीं सेचयेत् ॥ ततो विभूतिं धत्वा कृतस्य कर्मणः सांगता सिध्य
र्थं दशाधिकान् ब्राह्मणान्यथा कालं यथोपपन्नेनानेन भोजयिष्ये इति
संकल्प्य ॥ पुनः कर्मणः सांगता सिध्यर्थं गंधतां बूलदि ब्राह्मणपूज

३५

नं भूयसीदक्षिणां च दातुमहमुत्सृजे इति संकल्प्य गंधादिना संपूज्य दक्षि
णा दद्यात् ॥ ततः आशिषो गृहीत्वा ॥ अग्ने ते जस्वि नित्यादि मंत्रैः ॥ ततः ब्रा
ह्मणान्त्वा ॥ प्रमादात् कुर्वतां कर्मैतिकर्मसादुण्याय विष्णुं स्मरेत् ॥ ततो ब्रा
ह्मणेभ्यो मंत्रोक्ता आशिषो ग्राह्याः ॥ आशिषमेवैतामाशास्त इत्याद्या
ततो ब्राह्मणानमस्कृत्य शिष्टैरिष्टैश्च भोजनं कुर्यात् ॥ ॥ इति श्रीस
त्याषाढहिरण्यकेशी स्मार्तप्रयोगरत्ने प्रथमसंस्कारप्रकरणे वैशाखा
यनमहेश्वरभट्टकृतौ पुंसवनप्रयोगः ॥ ॥ अथ गर्भस्त्रावेस्तंभनवि
धिः ॥ ओर्द्रेण पाणिना मंत्रावृत्यानामैरुर्ध्वं त्रिरुन्मार्ष्टि ॥ परं चत्वारि
चंत्वंष्टा च ध्यातु ॥ बंधने सक्तं तनुपवेश्य दशमासो अवीरहोति ॥ ॥

हिमप्र.
३६

अथसीमंतोनयनप्रयोगः॥ चतुर्थेवष्टमेनवमेवामासिशुक्रपक्षेरवि
गुरुशुक्रवारेषु पुनर्वसुपुष्याभिजिहस्तप्रोष्ठपदानूराधाश्विनीमूलश्रवण
रेवतीरोहिणीमृगशिरकपुनक्षत्रेषु मध्यपादद्वयेष्वष्टमीद्वादशीचतुर्द
श्यामावास्याव्यतिरिक्तशुभलग्नादौ कार्यं ॥ ॥ यजमानः कृतावश्यकक्रि
यः वस्त्राद्यादितेपीठे प्राङ्मुख उपविश्य स्वदक्षिणतः पत्नीमुपवेश्या चम्य
प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ममास्याभार्यायां विद्यमानगर्भस्य
वैजिकगार्भिकदोषपरिहारद्वाराक्षेत्रसंस्कारद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्री
त्यर्थं सीमंतोनयनारव्यं कर्म करिष्ये ॥ तदंगंगणपतिपूजनं पुण्याह
वाचनं मातृकापूजनं नादीश्राद्धं च करिष्ये इति संकल्प्य ॥ उक्तरीत्या

३६

कुर्यात् ॥ ततः सीमंतोनयनांगत्वेन उद्धननादिकर्म करिष्ये इति संकल्प्य ॥ उ
द्धननादिभू संस्कारं विधाय ॥ तत्र मंगलनामानमौपासनमग्निं प्रतिष्ठाप्य
आयतने तु परिसमूहनादि विधाय समित्रयमादाय श्रद्धं ह्रीत्यादि सा
मान्यप्रधानांतमुक्ताप्रधानं होमेधातारं चतुराज्येन ॥ अंगहोमेवरुणं
द्विरित्यादि सामान्यप्रधानांतं च हुत्वा ततः ॥ धाता ददातु नो रयिमित्यादि
प्रधानाहुतिचतुष्टयं हुत्वा संस्था जपांतं सर्वं समाप्या त्रिष्टुप् हुत्वा होमं बली
करणांतं हुत्वा पुण्याहवाचनं कुर्यात् ॥ ततस्तामपरेणाग्निं पूर्ववत् ॥ मंड
ले वितानस्याधः प्राङ्मुखीमुपवेश्य त्रेण्याश्चालल्या उदुंबरस्तबकमुप
संगृह्य तस्याः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखोऽस्तिष्ठन् सीमंतमुन्नयेत् ॥ ॐ भूर्भुवः

हिमप्र.
३७

सर्वः स्वः ॥ राकामहः सहवाः सहृती दुवेश्रुणोतुनः सभगा बोधतुम
ना ॥ सीव्यत्वपः सूच्या छिद्यमानया ददातु वीरः शतदायमुक्थं ॥ यास्ते
राके समतयः सुपरासोयाभिर्ददासि दानुषे वसूनि ॥ ताभिर्नो अद्य सुम
ना उपागहि सहस्रपोषः सभग रराणा ॥ इति ह्यभ्यासी मंतमभि मंत्रय
ते ॥ सोम एव नो राजेत्याहु ब्राह्मणीः जौ प्रविचत्त चक्रा आसीना स्तीरे तु
भ्यंगंगे ॥ विश्वा उत त्वया वयं धारा उद न्या इव ॥ अतिगाहे महि द्विष इति
अत्र मंत्रं स्रंगंगा पदं त्यक्त्वा यस्याः नद्याः समीपे निवासस्तं नाम संबुध्यं
तं क्षिपेत् ॥ ततो ब्राह्मणो जनेभ्यः सीदक्षिणां संकल्प्य दद्यात् ॥ तत
आशिषो वाचयित्वा ॥ प्रमादात् कुर्वता मितिकर्मसाहुण्याय विष्णुस्मरेत् ॥

३७

इति सीमंतो नयनं ॥ ॥ अथ पुंसवनसीमंतो नयनयोस्तंत्रप्रयोगः ॥ देशका
लो संकीर्त्य ॥ ममास्या भार्यायां विद्यमानगर्भस्य बीजगर्भसमुद्भवेनो निब
हेण द्वाराक्षेत्रसंस्कारद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पुंसवनसीमंतो नयने
तंत्रेण करिष्ये इति संकल्पः ॥ पुंसवनसीमंतमोरित्यन्वाधानं ॥ गणेशपूज
नादि त्रिवृदन्नहोमं पुण्याहवाचनांतं सर्वं सकृदेव कुर्यात् ॥ संप्रति पनदे
वतैकत्वात् ॥ वैशेषिकधार्त्रिचतुष्टयस्यापि नावृत्तिः ॥ भार्या
चवर्तुलवितानस्याधो देशो उपवेश्य दधिद्रुमप्राशनं सीमंतो नयनादि कं
चपृथक्पृथक् कुर्यात् ॥ इति श्रीसत्याषाढहिरण्यकेशीस्मार्तप्रयोगर
त्नेवेशपायनमहेशभट्टकृतो सीमंतो नयनप्रयोगः ॥ ॥ अथ क्षिप्रप्रव

हिमन्त्र
३८

विधिः॥ ॥ स्रुतिकायाः शिरः समीपे उदकुंभं निदधाति ॥ पादयोः समीपे प
तत्सूर्यं तीनिधाय तूष्णीमुदरं स्पृष्ट्वा आर्द्रेण पाणिना नाभेरधः स्त्रिरवा
डूवमार्ष्टि ॥ यथैव वायुः पवते यथा समुद्र एजति ॥ एवं ते गर्भं एजतु सह
जरायुणा वसर्पत्विति ॥ ॥ अथ जातकर्म प्रयोगः ॥ ॥ जात
मात्रे पुत्रे पिताय स्य मुरवं निरीक्ष्य नद्यादौ स्नात्वा असंभवे व्रीतभिरद्भिः
स्रवर्णयुताभिः युताभिः गृहे स्नात्वा सितचंदनमाल्यादिभिरलंकृतः ॥
नालछेदनात् प्राक् ॥ अश्मानं परशुं स्रवर्णं स्रवर्णं कणांश्च उष्णाशी
ता आपः आज्यं उदकुंभं च संभृत्य प्राञ्चुरव उपविश्या च म्यप्राणानाय
म्यदेवाकालौ संकीर्त्य ममास्य कुमारस्य बीजगर्भं समुद्रवैनो निबर्हण

३८

द्वारायुर्वर्चो भिरद्भिः द्वारत्वं श्री परमेश्वर प्रीत्यर्थं जातकर्मो रव्यं कर्म क
रिष्ये इति संकल्प्य ॥ तद्दंगं गणपतिपूजनं पुण्याहवाचनं मातृकापूज
नं नां दीश्राद्धं च करिष्ये इति संकल्प्य ॥ उक्तं रित्या कुर्यात् ॥ ततोऽश्मानि प
रशुं तदुपरि हिरण्यं निधाय तानि व्यस्तानि कृत्वा ॥ तदुपरि कुमारं संभृत्य
प्रक्षालितं हस्ताभ्यां धारयति प्राक् शिरसं ॥ अश्माभवपशुर्भवं हिरण्य
मस्तु तं भव ॥ वेदो वै पुत्रनामासि जीवत्वः शरदः शतं ॥ अंगादंगात्संभव
इदयादधिजायसे ॥ आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति ॥ य
दि अस्यां कश्चित् जरायुस्तिष्ठति तदा अंजलि नोदकमादाय मूर्ध्ना नमस्या
वसि चेतिल देवपद्यस्वनमांसं समसिनो हलमवपद्य स्वपथा स्यादिति नैमि

हिमन्त्र-

३९

तिकामिदं॥ततओपासनाग्निंस्तिकागाराद्वहिःशुचौदेवोसंस्थाप्यतत्र
एकंकपालंसंतप्तं कृत्वा तस्मिन् शुक्लं गोमयं प्रक्षिप्य प्रज्वाल्य एष उत्तप
नीयः॥पचनान्निर्वा॥तमुत्तपनीयमग्निंस्तिकागारे स्थाप्य प्राङ्मुख
उपवेश्या च म्यदेशकालौ संकीर्त्य॥अस्य कुमारस्य शोभोमर्कादि रक्षा
गणेभ्यः संक्षणाथं सर्वपमिश्रैः कणैः सायंप्रातरुद्धपनं भूम्या लभने च
करिष्ये इति संकल्प्य पर्युक्ष्य परिसमृद्धं तूष्णीं परिषिच्य हस्तं नजुहुया
त्॥नात्रत्यागः॥सायमेवोपक्रम्य सायंप्रातर्देशाह उद्धपनं भूम्या लभने
च बालरक्षार्थं कर्तव्ये॥सायंसायंवा॥यदा तु पचनाग्नी बुद्धपनं तदा त
त्कालमेवाभे सह देवकर्तव्ये इति वृत्तिरुत्तर॥ ॥शोभोमर्क उप वीरःशां

३९

डीकेरउल्लरवलः॥च्यवनोनश्यतादितस्वाहा॥आलिरवनविलिरवन
निमिषनृकिंवदंत उपश्रुतिः स्वाहा॥अर्यम्णः कुंभीरात्रुः पात्रपाणिर्नि
पुणिस्वाहा॥आत्रीमुखः सर्षपा रणोनश्यतादितस्वाहा॥केशिनी
श्वलोमिनी बिजाबोजोपकाशिनी॥अपेतनश्यतादितस्वाहा॥कौबे
रकाविश्ववासोरक्षोराजो नप्रेषितः॥ग्रामान्मजातयोयंतीपुंतेः परिजा
तकृतान्स्वाहा॥एतान्हवैतान्वध्नीतेत्युं ब्रह्मणे दूतस्तानग्निः पर्य
सरत्॥तानिद्रस्तान्वहस्पतिःस्तान्हवैदब्रह्मणः प्रमृशतः कूटं
तान्विकेशानलंबस्तनान्स्वाहा॥नक्तचारिणो रस्येशां लहस्ता
न्कपालपान्स्वाहा॥पूर्वेषां पितृकृच्चैश्राव्यकर्णकः॥माताजघन्याग

३९

३९

हिमप्र
४०

हंतीग्रामेविरवुरमिहंतीस्वाहा॥नक्तंचारिणीस्वसासंधिनीप्रेक्ष्यतेकु
लं॥यास्वपत्सुजागर्तियस्यैविजायांमनस्वाहा॥तासांत्वंरुष्णावर्त
नकुमानंरुदययकृत॥अग्नयक्षिणीनिर्दहेस्वाहेतिएकादश
भिर्मंत्रैर्निर्धूमेषंगारेषुसर्षपमिश्रकणाशमावापेनकुमारमु
द्वपयेत्॥ततःपाणीप्रक्षाल्यभूमिमालभते॥यत्नेसुसीमिहृदयदि
विचंद्रमसिश्रितं॥तस्यामृतत्वस्यनोधेहिमाहंपोत्रमघंरुद॥वेद
तेभूमिहृदयंदिविचंद्रमसिश्रितं॥तथामृतत्वस्येशानोमाहंपोत्रमघं
रुदमिति॥॥अथमेधाजननं॥॥ततःदेशकालोसंकीर्त्यअस्य
कुमारस्यधियोधारणाद्यभिवृध्यर्थमेधाजननंकरिष्येइतिसंकल्प्य॥

४०

॥दर्भेणहिरण्यंबध्वातदंतर्थायप्राक्षिरसंकुमारंसंस्थाप्यप्रतिमंत्रंगो
घृतंप्राशयेत्॥प्राशनसूत्रेसमुच्चयद्योतकपदाभावात्॥भूर्भुवःस्त्वयि
जुहोमिस्वाहा॥भुवोयजूंषिस्त्वयिजुहोमि०स्वःसामानित्वयिजुहो०
भूर्भुवःस्ववरथवांगिरसस्त्वयिजुहोमिस्वाहेतिनात्रत्यागः॥॥इतिमे
धाजननं॥ततःकुमारमुष्णाशीताभिरद्भिःस्नापयति॥क्षेत्रियेस्वानिर्क
त्वादुहोमुंचामिवरुणस्यप्राशत्॥अनागसंब्रह्मणेत्वाकरोमिशिवेते
द्यावापृथिवीउभेइमे॥शांतेअग्निःसहादिरस्तु॥शांद्यावापृथिवीसहो
षधीभिः॥शामंतरिक्षंसहवातेनतेशांतेचतस्रःप्रदिशोभवतु॥सूर्य
मृतंतमसोग्राह्यायद्देवाअमुंचनसृजन्त्येनसः॥एवमहमिमंक्षेत्रिया

सै

हि.म.प्र.
४९

ज्जामिश्रांसात्तुहोमुंचामिवरुणस्यपादादिति॥ ॥ततःकुमारंमातुरु
त्संगेआदधाति॥यादेवीश्वतस्त्रःप्रदिशोवातपत्नीरभिसूर्याविचष्टे॥ता
सांत्वाजरसआदधामिप्रयश्मएतुनिर्ऋतिंपराचैरिति॥ततःकुमारमभि
मंत्रयते॥मातेपुत्रःरक्षोहिःसीन्माधेनुरतिसारिणी॥प्रियाधनस्यभूया
एधमानास्वेवशइति॥अयंकुमारोजरांधयतुसर्वमायुरेतु॥तस्मेस्त
नंप्रप्यायस्वायुःकीर्तिर्वर्चायशोबलमिति॥मंत्रावृत्यातृष्णीप्रक्षालितं
दक्षिणंस्तनंसव्यंचप्राशयति॥मंत्रावृत्याउभौस्तनावभिमृशतिनामय
तिनरुदतियत्रवयंचदामोयत्रचाभिमृशामसीति॥ततोस्याःशिरःस
मापेउदकपूर्णापिहितमुखंकुमनिदधाति॥आपोगृहेषुजाग्रतय

४९

देवेषु

थागृहेषुजाग्रथ॥एवमस्मेस्तपुत्रायैजाग्रतेति॥ततोजन्मलग्नेदुष्टरा
नस्थितग्रहजनितपीडानिरासार्थंदानजपादिकारयेत्॥ततोब्राह्म
णभ्योगोभूहिरण्यादियथाशक्तिदत्वागंधादिनासंपूज्यभूयसीदक्षि
णांदत्वाग्निषोवाचयेत्॥अग्नेतेजस्विनित्यादिमंत्रैः॥ततोनालकंदनादि
यथाचारंकार्यं॥इदंचरात्रोसंध्यायांग्रहणेजननमरणत्रौचमध्ये
आशौचांतैवापितर्पसंनिहितेपितृव्यादिजातकर्मकुर्यात्॥॥इति
श्रीसत्याषाढहिरण्यकेशीस्मार्तप्रयोगरत्नवैशंपायनमहेशभट्टक
तोजातकर्मप्रयोगः॥॥अथषष्ठीपूजा॥॥पंचमेषष्ठेपिचदि
नपूर्वरात्रौप्रदोषकालेपित्रादिराचम्यदेशकालौसंकीर्त्यसूतिकायाः

हि.म.प्र.

४२

शिंशोश्चसकलानिष्टशान्तिद्वारायुरारोग्याभिवृद्धिद्वाराचश्रीपरमेश्वर
प्रीत्यर्थं विघ्नेशजन्मदाषष्ठीदेवीजीवतिकानां यथा मीलितोपचारैः पू
जनं करिष्ये इति संकल्प्य ॥ आसनादिकलशपूजनां विधाय पूजितरुण
नेपीठादौ यथाचारं विघ्नेशा दीनावाह्यषोडशोपचारैः पंचोपचारैर्वैवापू
जयित्वा मंत्रास्तु ॥ गणानां त्वां सूर्यवसाङ्गौरीर्मिमायन्तत्वायामीति
मंत्रः ॥ प्रार्थयेत् ॥ गौरीपुत्रो यथास्कंदशिषु च रक्षितः पुरा ॥ तथाममा
प्ययं बालः षष्ठिकेरक्षितानमः ॥ कार्तिकेय महाबाहो पावती हृदि नंदन
कुमारं रक्षामीतिभ्यः पाहि देवि नमोस्तुते ॥ शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां लोकानां हि
तकारिणी ॥ मातर्बालमिमं रक्ष महाषष्ठिनमोस्तुते ॥ ॥ ततः षष्ठीस्कंद

४२

भगवतीभ्यः माषभक्तबलिं समर्पयामि ॥ बलिंदत्वा ब्राह्मणान् गंधतांबू
लादिभिः संपूज्या शिषोवाचयित्वा ॥ स्वसंबंधी बांधवादिभिः सह अपूजा
दिस्वाद्यभक्षणं कुर्यात् ॥ जन्माशौचमध्ये प्रथमपंचमषष्ठदशमदिने
पुनाशौचदोषः ॥ अंनग्रहणे दोष एव ॥ पुरुषाः शस्त्रहस्ताः स्त्रियो गीति
कारिण्याः स्त्रीरात्रौ जागरणं कुर्यात् ॥ सूतिकाग्रहं च धूपान्निदीपशस्त्रमुस
लविभूतियुतं कार्यं ॥ सर्वपादिविकिरणमन्यदपि शो तिसृक्तपाठादिय
थाचारं कार्यं ॥ ॥ इति षष्ठीपूजा ॥ अथ नामकरणप्रयोगः ॥ ॥ अत्र
मातापुत्रयोः पितुश्च त्रयाणां द्वादश्यामेवाशौचनिवृत्तिः ॥ नत्वेकादश्यां ॥
स्नानागारशुद्ध्या द्वादश्यां विधानात् ॥ जन्मतो द्वादशादिवसेनामदध्या

हिमन्त्र

४३

त॥ स्वकालप्राप्तमपि विष्टि वेधुति व्यतीपातग्रहणसंक्रांत्यमावास्यापि
तृश्राद्धदिनेषु न कार्यं॥ स्वकाले क्रियमाणस्य गुरुशुक्रास्तबाल्यवार्ध
कवक्रातिचारमलमासादिनिषेधो नास्ति॥ मातापुत्रयोः पितुश्च स्ना
नं स्वननलेपनादिगारशुद्धिकावयित्वा स्रुतिकाग्निं बहिः परिहृत्य॥ ओ
पासनाग्निमानीयाय तने स्थाप्य प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणतः कुमार
सहिताभार्यामुपवेश्य देशकालोत्तं कीर्त्य॥ अस्य शिशोर्ब्रजगर्भ
समुद्भवो नो निबर्हणद्वारा युर्वर्धिवर्चो भिवृद्धिद्वारा व्यवहारसिद्धिद्व
रा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नामकनणारव्यं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य॥
तदंगगणपतिपूजनं पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नांदीश्राद्धं च क

४३

रिष्ये॥ इति संकल्प्य॥ उक्तरीत्या कुर्यात्॥ पूर्वाह्ने ज्योतिर्विदुक्ते काले नामक
रणं कार्यं॥ नामदानांगत्वेन उद्धननादिकर्म करिष्ये इति॥ गृह्याग्निमुपस
माधाय पार्थिवमामानं प्रतिष्ठाप्य समिन्त्रयमादाय श्रद्धाहृत्यादिप्राणाय
मांतं कृत्वा नामदानहोमकर्मणि यक्ष्यमाणा देवताः परिगृहीष्यामीत्यादि
व्याहृत्यंतमुक्तात्रप्रधानहोमे॥ धातारंचतुः अनुमतिंचतुः राकांद्विः सिनी
वालीद्विः कुहंचाज्येन यक्ष्ये॥ अंगहोमे वरुणंद्विरित्यादिसंस्त्रावेणेत्यं
तमुक्ता॥ समिधोग्नावाधाय व्याहृत्यंतमुक्ताप्रधानहोमः॥ धाताहृदातुनो
रयिमिति च तस्त्रोधात्रीर्जुहोति पूर्ववत्॥ अनुनोद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्य
तां॥ अग्निश्च हव्यवाहनो भवतां हाशुषेमय स्वाहा॥ अनुत्या इहं॥ अन्वि

हि.म.प्र.
४४

दनुमते त्वं मन्यासे शं च नः रुधि ॥ ऋत्वे दक्षाय नो हि नु प्रण आयूः पितारिषः स्वा
हा ॥ अनुमत्या इदं ॥ अनुमन्यतामनुमन्यमाना प्रजावन्तः रयिमक्षीयमाणः ॥
तस्यैव यः हे उ सि मा पि भू म सानो देवी सुहवा शर्म य छ तु स्वाहा ॥ अनुमत्या
इदं ॥ यस्यामिदं प्रदिशिय द्वि रो च ते नु म ति प्रति भू षं त्या य वः ॥ यस्या उपर
उर्वं तरि क्षः सानो देवी सुहवा शर्म य छ तु स्वाहा ॥ अनुमत्या इदं ॥ रा काम ह
ः सुहवाः सष्टु ती कु वेश्म णा तु नः सु भ ग बा ध तु त्म ना ॥ सी व्य त्व पः सू च्या
छिद्य मान या द हा तु वी रः श त हा य मु क्थ्यः स्वाहा ॥ रा का या इदं ॥ या स्ने रा
के सु म त यः सु पे रा सो या मि र्द हा सि रा श्चु षे व सू नि ॥ ता मि नो अ द्य सु म
ना उ पा ग हि स ह स्त्र पो षः सु भ गे र रा ण स्वाहा ॥ रा का या इदं ॥ सि नी वा लि

४४

एथु एके या देवाना म सि स्व सा ॥ जु ष स्व ह व्य मा दु तं प्र जां दे वि दि दि ति नः स्वाहा ॥
सि नी वा ल्या इदं ॥ या सु पा णिः स्वं गु रिः सु भू मा ब हु सू व री ॥ त स्यै वि श्वा न्न यै ह
विः सि नी वा ल्यै जु हो तु नः स्वाहा ॥ सि नी वा ल्या इदं ॥ कु ह म हः सु भ गं वि द्य
ना प स म स्मि न्य हो सु ह वां जो ह वी मि ॥ सानो द हा तु श्र व णे पि तृ णां त स्या स्ने
दे वि ह वि षा वि धे म स्वाहा ॥ कु क्वा इदं न म म ॥ ॥ इ ति द्वा द श त्र यो द श वा हु ती
हु त्वा ॥ त त इ मं मे व रु णे त्या दि त्रि वृ द न्न हो मं पु ण्या ह वा च नां तं कृ त्वा स मा
प्य ॥ त तो ना म दानं ॥ त त्र प्र थ मं कु ल द व ता ना म म हा ल क्ष्मी भ क्त इ त्या दि ॥
त तो ज न्म का ली न मा स ना म त त्र ॥ रु णो नं त श्रु त श्रु क्री वै कुं ठो थ ज नार्दनः ॥
उ पे द्रो य ज पु रु षो वा सु दे व स्त था हरिः ॥ यो गी शः पुं ड री का क्षो मा स ना मा

हि.स.प्र.
४५

न्यनुक्रमात् ॥ तत्र यथाचारं चैत्रादिमार्गशीर्षादिवाक्रमः ॥ ॥ ततो व्यवहार-
रिकं नाम ॥ तत्रैवं व्यवस्थावक्ष्यमाणप्रकारेण कृत्रिमन्नामद्वयं कार्यं ॥ एवं गु-
प्तमपरं व्यवहाराय ॥ व्यावहारिकं नक्षत्रनामद्वितीयमिति द्रष्टव्यं ॥ एवं सो-
मयाजी तृतीयमित्यपि ॥ गुप्तं तु नाम पुण्याहवाचनात्पूर्वं शुभे काले कार्यं ॥
तच्च मातापितरावेव जानीतः ॥ यावज्जीवं गुप्तं मौं जीबन्धने पुत्रो वा जानीते
भिवादेनेतच्च स्वत्रिपुरुषवाचि देवतावाचि वा ॥ अथ वा स्वेष्टं ॥ अक्षरं कुमा-
रं नाम प्रतिष्ठाकामः ॥ चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ तच्च घोषवदादि अंत-
रंतस्थं दीर्घं परं विसर्गं ते वा सूपसर्गं तं वानामकार्यं ॥ ततो नाक्षत्रं नाम ज्यो-
तिशास्त्रे वाच्यं ॥ अवकहडाचक्रानुसारेण जन्मनक्षत्रपादप्रयुक्ताक्षरा

४५

दिनाम ॥ तच्च ॥ तुचे चोलाश्विनी ॥ लिल्ले लोभरणी ॥ आइ उ एकनिका ॥ वोवा
विवूरोहिणी ॥ वेवोकाकीमृगशिरः ॥ कुधं उ-ठ आर्द्रा ॥ केकोहाहिपुनर्वसुः ॥
हुहेहोडापुष्यः ॥ डीउडेडो आश्लेषा ॥ मामीमूमेमघा ॥ मोटाटीट्टपूर्वाफ-
गुनी ॥ टे टोपापी उत्तराफगुनी ॥ पूषापाठाहस्त ॥ पेपोरारी चित्रा ॥
रुरेरोतास्वाती ॥ तीत्तेतो विशारवा ॥ नानीनूने अनूराधा ॥ नोयायीयू-
ज्येष्ठा ॥ येयोभाभीमूळ ॥ बधाफाठापूर्वाषाढा ॥ भेभोजाजी उत्तराषा-
ढा ॥ जूजेजोरवा अभिजित् ॥ रवीरुरेवेरोश्रवणः ॥ गागीगूगे धनिष्ठा ॥
गोसासीसूद्राततारका ॥ सेसोहादीपूर्वाभाद्रपदा ॥ दूथं नझा उत्तराभा-
द्रपदा ॥ देहोचाचरिवती ॥ इति ॥ अथ बोधायनोक्ते जाताधिकारवि

हि.म.प्र.
४६

हिताणादिप्रत्ययांतं नाक्षत्रं नाम तच्च ॥ रे रो मृ मृ ज्ये चिषु वृद्धिरो ठात्ये
च वां त्यश्रवणाश्वयुक्त ॥ शेषेषु नाम्नोः कपरः स्वरो त्यो स्वाघोरदीर्घ
विसर्ग इष्टः ॥ १ ॥ आश्वयुक्त ॥ आश्वयुजः ॥ अपभरणः ॥ आपभरणः ॥
बहुलः ॥ रोहिणः ॥ रोहिणः ॥ मृगशीर्षः ॥ मार्गशीर्षः ॥ आर्द्रकः ॥ आर्द्रः ॥
पुनर्वसुः ॥ तिष्यः ॥ आश्लेषः ॥ मघः ॥ माघः ॥ फाल्गुनः ॥ फाल्गुनः ॥ हस्तः ॥
चित्रः ॥ चैत्रः ॥ स्वातिः ॥ विशाखः ॥ अनुराधः ॥ ज्येष्ठः ॥ ज्येष्ठः ॥ मूलः ॥ मूल
कः ॥ आषाः ॥ अषाढः ॥ अषाढीयः ॥ अभिजित् ॥ अभिजितः ॥ अभि
जः ॥ श्रवणः ॥ श्रावणः ॥ श्राविष्टीयः ॥ शतभिषुक् ॥ शतभिषः ॥ प्रोष्ठपदः ॥
प्रोष्ठपदः ॥ रेवतः ॥ रेवतः ॥ इति ॥ एतच्च सर्वं नाम शर्मन्ति ब्राह्मणस्य क

४६

र्थं ॥ अत्रायं शिष्टाचारः ॥ तंदुलान्कांस्यादिपात्रे कृत्वा तदुपरि सुवर्णशलाकया
लिखेत् ॥ प्रथमं कुलदेवतानाम् ॥ ततो मासनाम् ॥ ततो व्यवहारिकं ॥ ततो ना
क्षत्रं चतुष्टयं लिखित्वानामदेवताभ्यो नम इति गंधादिदक्षिणां तोषचारैः संश्र
ज्य ॥ ततः कर्ता कुलदेवतानाम्नामाहा लक्ष्मीभक्तो सीति स्वदक्षिणे विद्यमान
स्य मातुरुत्संगस्य शिशोर्दक्षिणे कर्णे कथयित्वानर्यप्रजां मे गोपाय ॥ अ
मृतत्वाय जीवसे ॥ जानां जनिष्यमाणं च ॥ अमृतं सत्ये प्रतिष्ठितां ॥ इत्यादि
ना प्रतिष्ठाप्य ॥ विप्रेर्नाम सुप्रतिष्ठितमस्त्वित्युक्ते महा लक्ष्मीयं भवतः सर्वा
ब्राह्मणानभिवाहयते ॥ आयुष्मान्भवतु ॥ महा लक्ष्मीभक्त इति विप्रेरुक्ते ॥
अस्मै महा लक्ष्मीभक्ताय पुण्याहं भवंतु ब्रुवं ॥ इति त्रिः ॥ ॐ पुण्याहमि

हि.म.म.

४७

तित्रिर्विप्राः॥ एवं स्वस्तिमवन्तो ब्रुवंत्विति त्रिः॥ ओं स्वस्तीति त्रिः॥ एवं क्रुद्धिं
वंतो ब्रुवंत्विति त्रिः॥ ओं क्रुद्धिरिति त्रिः॥ एवं शिष्टनामत्रयेपि पुण्याहवाचन
कार्यं॥ ततो नीरांजनं कारयित्वा॥ श्रीरास्त्वित्याद्युक्ता प्रजापतिः प्रीयतामित्यु
क्ता पुण्याहवाचनं कारयित्वाभिषेकं कृत्वा ततः कर्मगत्वेन दशाधिकब्राह्म
णभोजनं संकल्प्य ब्राह्मणानां धादिना संपूज्य भूयसी दक्षिणां दत्त्वा॥ तेभ्य
आशिषो ग्राह्या॥ मम नाम प्रथममिति मंत्राः॥ ततः प्रमादात् कुर्वतां कर्मसा
दुण्याय विष्णुं स्मृत्वा शिष्टैरिष्टैश्च सह भोजनं कुर्यात्॥ ॥ इति श्रीसत्या
षाढहिरण्यकेशीस्मार्तप्रयोगरत्नवैशेषायनमहेशभट्टकृतौ नामकर
णप्रयोगः॥ ५ ॥ अथ प्रवासादागते पुत्रे पितरि वा पुत्रदर्शने सति पि

४७

तुरेव नैमित्तिकं कर्मोच्यते॥ पिता पुत्रमभिमुद्राति॥ सोमस्य त्वाद्युन्मेनाभि
मुद्रां मयि स्तेजसा सूर्यस्य वर्चसेति॥ ततो मूर्ध्ना ग्राहयति॥ पश्चान्त्वा
हुंकारेणाभिजिग्राह्यमुक्तामन् आयुषे वर्चसे दुमिति॥ ततः स्वदक्षिणेन
हस्तेन पुत्रस्य दक्षिणं हस्तं उत्तानं सांगुष्ठं गृह्णाति॥ अग्निरायुष्मानिति पंचभिः
पर्यायैः॥ अग्नि सोम यज्ञ ब्रह्म देवा इति॥ ततः आयुष्टे विश्वतो दधदिति॥
अग्नौ पृथिव्यां प्रतितिष्ठ वायावन्तरिक्ष इति मंत्रद्वयं पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे जप
ति॥ ततः आयुर्दा अग्ने॥ अग्नौ पृथिव्यामिति मंत्रद्वयमुत्तरे कर्णे॥ इदं या
वज्जीयं यावदुपनयनं वापि नैमित्तिकं॥ अथ स्वगृह्यानुक्ता अपिकेचन
संस्काराः॥ शिष्टपरिगृहीतत्वेनावश्यं कृत्वा तस्मात्तारिख्यते॥ ॥ अथायु

हिमम-

४८

वर्धापनप्रयोगः॥ जन्मनक्षेत्राक्संस्कारात्प्रतिमासंनक्षत्रहोमः॥ तत उ
र्ध्वसंवत्सरे संवत्सरे बाल्यपित्रादिकुर्यात्॥ उर्ध्वस्वयमेव कुर्यात्सौरमा
नेन॥ यजमानः कृतावश्यकक्रियः सर्वोषधि युतजलपूरितकलशसंपूज्य
तदुदकेन स्नात्वा शुक्लांबरधरोलंकृतः कौतूकमावध्य प्राङ्मुख उपविश्य
देवाकालो संकीर्त्य ममाब्दपूर्तिजन्मदिवसे आयुरभिवृद्धिद्वारा श्रीप
रमेश्वरप्रीत्यर्थं आयुर्वर्धापिनारव्यं कर्म करिष्ये॥ इति सकल्य॥ गणप
तिसंपूज्य पुण्याहं वाचयित्वा॥ ॥ आयुर्वर्धापनांगत्वेन उद्धननादिक
र्म करिष्ये इति सकल्य आधारवता तत्रेण आपूर्विकेण वारुणोपाकः
कार्यः॥ यदि सिद्धचरुर्गृह्यते॥ तदा देवपवित्रारव्यं संस्कारं कृत्वा ग्राह्याः॥

४८

तत्र उद्धननादिभू संस्कारं विधाय तत्र बलवर्धननामानमौपासनाग्निलो
किकाग्निं वा प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य समिच्चयमादाय श्रद्धां हीत्यादि प्राणाया
मांतं कृत्वा॥ आयुर्वर्धापनहोमकर्मणियक्ष्यमाणा देवताः परिगृहीत्यादि
सामान्यप्रधानांतमुक्त्वा प्रधानहोमिन्प्रमुकजन्मनक्षत्रं तद्देवतांच अष्टौ
क्षरशतसंख्यया अष्टाविंशतिसंख्यया वा चरुणा यक्ष्य॥ अंगहोमे वरुणा
द्विरित्यादि व्याहृत्य तद्गुत्वा जन्मनक्षत्रं तद्देवतांच चरुणा तत्तद्गुणानाममंत्रे
ण गुत्वा होमशेषं समाप्य नात्र विरुद्धं होमः॥ स्वजननक्षत्रं तद्देवतांच
इव वरुणं च यथोपचारैः संपूज्य कृताभिषेकायथाशक्तिस्वजनबंधुसहस्र
जोस्ववाहनादिपूजांच कृत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा गंधचरुआदिभिरलंकृतः

दि.प्र.म.

४९

पतिपुत्रवतीमिनीरांजितो ब्राह्मणादिषोऽहीत्वा हविष्याश्रीयान् ॥ उपहोमे
पुनासि त्रिवृहन् होमः ॥ आपूर्विकपक्षेण वाचरोहोमः कार्यः ॥ ॥ रत्यायु
वर्धनप्रयोगः ॥ ॥ अथ शिशोः पर्यंकारोपणं जन्मदिनाद्वा दशोषोऽत्रो
द्वाविंशो अन्यस्मिन्वा ज्योतिःशास्त्रोक्तं मृदुक्षिप्रनक्षत्रादि युक्ते शुभकाले य
थाचारं कुलदेवतापूजाविधायालं कृतं शिशुं हरिद्राद्यलंकृतं पर्यंतेमात्राद्याः
सौभाग्ययुतास्त्रियो जलशायिनं हरिं संस्मृत्य गीतवाद्यादिसमकालं प्रा
कक्षिरसस्थापयेयुः ॥ यथाचारं कुलदेवतां पूजयेत् ॥ ॥ अथ दुग्ध
पानं ॥ ॥ एकत्रिंशदिने द्वितीये जन्मनक्षत्रदिने वा यथाचारं मन्यस्मिन्वा
दानयुते शुभकाले कुलदेवतापूजाविधाय गोक्षारं शंखेन मातान्यावा

४९

सप्तगा कुमारं दक्षिणशिरसं प्राकशिरसं वा पाययेदिति ॥ ॥ अथ कर्णवेधः ॥
जन्मदिनाद्वा दशोषोऽत्रोद्वादिनेषु सप्तमाष्टमे मासान्यतमे मासे दंतजनना
त्पूर्वं मेव ज्योतिर्विदादिष्टे शुभकाले पूर्वाह्ने वाममध्याह्ने विष्णुशिवब्रह्मचंद्रसूर्य
दिगीशानासत्यसरस्वतीकुलदेवतागोब्राह्मणान्यथाविभवं संपूज्य मातुरुत्स
गरुस्थवालं कृतस्य शिशोः प्राङ्मुखस्योद्गुरवस्थवाकुशलेन सुवर्णादिसू
च्या कर्णवेधयेदनाद्यते सूर्यरश्मिपातस्थले ग्राह्ये कुमारस्य पूर्वं दक्षिणः कु
मार्या वामः ॥ वेधकत्रितीयनक्षत्रे क्षालनं कार्यं ॥ आभरणक्षमता भवति त
थावर्धनीयो ॥ पुंसः सूर्यरश्मिप्रवेद्य योग्यं रंध्रपर्यंतं वर्धयेत् ॥ ॥ धारणं
लंबकण्ठानुनिषिद्धं ॥ स्त्रीणां तु यथेष्टं ॥ ॥ अथ सूर्यावलोकनं निष्क

हि.प्र.म.

५०

मणंच॥ ॥तृतीयमासिजन्मदिनेजन्ममेवाइष्टदेवतापूजनपूर्वकंशि
शुनासोत्सवंसूर्यदर्शनंकारयित्वा॥चतुर्थेमासिशुभेकालेवाचंद्र
धेनुंचदर्शयेत्॥अथवानिक्रमणेनसहैवकार्यं॥चतुर्थेपक्षेवामासि
शुक्लपक्षेशुभतिथ्यादोपितासभार्यःसतिशुभ्रअभ्यगस्नानंरुतंकोतु
कश्चप्राप्नुवउपविश्यदेवाकालोसंकीर्त्य॥ममास्यशिरोरायुरारभिरु
द्धिद्वाराबीजगर्भसमुद्भवैर्नानिबर्हणद्वारान्वश्रीपरमप्रीत्यर्थंसूर्याद्य
वलोकनंनिष्क्रमणंचकरिष्येइतिसंकल्प्य॥तदंगंराणापातिपूजनंपुण्याहवा
चनंचकरिष्येइतिसंकल्प्यकृत्वा॥ततःइन्द्राग्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुकु
बेरेशानानादिकपालानांचद्रार्कवाय्वादिवेवानांचयथाक्रमंपूजाकृत्वा

५०

ब्राह्मणान्संपूज्यशिशुमलंकृत्याग्निचंद्रधेनूनांदर्शनंकारयित्वामंत्रान्यठे
त्॥चंद्रसूर्यादिगीशानांदिशांचवरुणस्यच॥निक्षेपार्थमिमंदग्निंतेत्वारक्ष
तुसर्वदा॥अप्रमत्तंप्रमत्तंवादिवागात्रिमथापिवा॥रक्षतुसततंसर्वदेवाः
द्राक्पुगमाः॥एवंशिशुरक्षार्थंदेवान्संप्रार्थ्य॥विष्णुशिवालयोरन्यत
रबंधुगृहेवागत्वातत्रनत्रदेवंपुष्पोपहादिभिःसंपूज्य॥गोमयाद्युपरिस्ते
चतुरस्रेदेशेधान्यादिनिधायतत्रशिशुमाशयित्वामंत्रेणरक्षांकुर्यात्॥
ॐहौंजूंसः॥त्र्यंबकंयजामहेसुगंधिंपुष्टिवर्धनं॥उर्वारुकमिवमिवबंध
नान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात्संजूंहौंॐ॥इत्येवंमृतसंजीवनरूपंमंत्रं प
ठेत्॥विभूत्याअक्षतैर्वालुलाटेमूर्ध्निरक्षांकृत्वा॥अपूषादिभिर्भूते

हिमप्र.

५९

ज्ञानं गणेशं समभ्यर्चयित्वा शिशुं पश्चादिना तोषयित्वा देवता प्रणामं प्रदक्षिणां च
यंच शिशुना कारयित्वा मातुलायासनबधुगृहे पूर्ववन्नीत्वा तत्र शिशुं तोष
यित्वा स्वगृहं गत्वा ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां दत्वा शिषो वाचयित्वा ॥ अग्निरासु
ष्मानिति मंत्राः ॥ ॥ इति निष्क्रमणं ॥ ॥ अथोपवेशनं ॥ पंचमेमांश्च
कूपक्षेपपूर्वाद्देव्येति विंदुक्ते मुहूर्ते गणेशं पूजयित्वा पुण्याहं वाचयित्वा व
राहपृथिवीदेवगुरुद्विजान् पूजयित्वा भूमिमुपलिप्य तत्र मंडलं कृत्वा शंखद
र्पादिमांगलिकध्वनौ क्रियमाणे शिशुमुपवेशयेदभिर्मंत्रैः ॥ रक्षेन्न वसुधे
देवि सर्वदा सर्वगं शिशुं ॥ आयुः प्रमाणा निर्विलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥ अ
चिरादायुषस्त्वस्य येकचित्परिपथिनः ॥ जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दहस्वानि
रणतान् ॥ धारिण्यशेषभूतानां मातस्त्वमधिकाह्यसि ॥ कुमारपाहिमा

५९

तस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यतां ॥ ततो ब्राह्मणान् संपूज्या शिषो ग्राह्याः ॥ कर्मसाधु
ण्याय विष्णुं स्मरेत् ॥ कुमार्या अप्येवमेव कुर्यात् ॥ इति स्मार्तानि ॥ ॥
अथान्नप्राशनप्रयोगः ॥ ॥ जन्मतः षष्ठे मासि अष्टमे वा दत्तेषु जातेषु वा
ज्योतिर्विदादिषु मुहूर्ते शुक्लपक्षे पूर्वाह्णे पित्रादिः शिशोरन्नप्राशनं कुर्यात् ॥
षष्ठे मासि क्रियते चेत् ॥ तदा गुरुमुक्ते बाल्यवा धिकवक्रातिचारमौढ्यानि ष
धोधिकमासनिषेधश्च नास्ति ॥ अन्नप्राशनचूडाकरणगोदानादिषु वैशेषि
कहोमोनास्सनुक्तत्वात् ॥ नामकरणस्य वैशेषिकहोमः ॥ कैश्चिदत्र क्रिय
ते ॥ तत्तु सतरामशुद्धप्रापकाभावात् ॥ जयादिनामुपहोमसंज्ञा कुर्वता ॥ अ
न्नप्राशनादिषु नास्ति प्रधानहोम इति सूचितं च ॥ उपप्रधाने ह्यतएव

दि

हि.प्र.म.

५२

पहोमः॥ यत्र प्रधानहोमो नास्ति॥ तत्र व्याहृत्य तं सामान्यहोमः प्रधानहोमत्वे
न च विवक्षित इति॥ अत एव युक्तो वह इत्यादिव्याहृत्य तेषु सामान्य प्रधानमि
ति शिष्टानां व्यवहारश्च॥ कर्ता कृतमांगलिकः प्राञ्जुरव उपविश्य संस्कार्य
सहितं भायौ चोपवेश्य देशकालो संकीर्त्य ममास्य शिशोर्मातृगर्भमलप्रा
शाने नो निबर्हणवीजगर्भसमुद्भवे नो निबर्हणद्वारान्च अन्नाद्यब्रह्मव
चै स तेज इन्द्रियायुरभिवृद्धिद्वारान्च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं अन्नप्राशना
रव्यं कर्म करिष्ये॥ इति सकल्य॥ तद्गंगणपतिपूजनं पुण्याहवाचनं
मातृकापूजनं नांहीश्राद्धं च करिष्ये इति संकल्य॥ कृत्वा ततः उद्धननादि
भू संस्कारं विधाय औपासनं॥ पित्रातिरिक्ते कर्तारि लोकि कं॥ शु

५२

चिनामानमग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य समित्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादि प्राणायामां
तं कृत्वा॥ अन्नप्राशनहोमकर्मणियक्ष्यमाणा देवताः॥ इत्यादि जातवेदसमग्नि
मिधमेनेत्यादि० सामान्य प्रधानां तं कृत्वा नात्र प्रधानहोमः॥ अंगहोमादि सं
स्थाजपांतं कृत्वा त्रिवृदन्नहोमं पुण्याहवाचनं तं समाप्य॥ ततः स्वदक्षिणे
मातुरुत्संगं रुं शिशुदधिमधुघृतमिश्रं कृत्वा॥ मंत्रत्रये वारत्रयं प्राशयति॥
प्राशनसूत्रे मंत्राणां समुच्चयद्योतकपदाभावात्॥ भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्व
यि दधामि सुवस्त्वयि दधामि इति ततो नमो कवारं प्राशयति॥ अपां त्वोषधी
नां रसं प्राशयामि शिवास्त आपन्नोषधयः संत्वनमीवास्त आपन्नोषध
यो भवंत्विति॥ ततो यथेष्टं प्राशयित्वा मुरवं प्रक्षाल्य बालकं भूमावुपवेश्य॥

हि.प्र.म.

५३

तदग्रे पुस्तकवस्त्रादिदिल्यानि विन्यस्य स्वच्छया शिशुर्यस्य श्रोत्रसास्यजी
विकेति परीक्षां कुर्यात् ॥ ततः कर्मांगत्वेन दशाधिकां ब्राह्मणभोजनं भूयसी
दक्षिणां संकल्प्य दत्त्वा दीषो वाचयित्वा कर्मसाद्रूप्याय विष्णुं स्मरेत् ॥ कु
मार्या अप्यमंत्रं कं कुर्यात् ॥ ॥ इति श्री सत्याषाढहिरण्यकेशीस्मार्तप्रयो
गरत्ने प्रथमे संस्कारप्रकरणे वैशंपायनमहेश्वरहस्तौ अने प्रादानप्रयो
गः ॥ ॥ अथ चूडाकरणप्रयोगः ॥ ॥ गर्भतोजन्मतो तृतीये वर्षे पंचमे
वा अगर्भिण्यां मातरि पंचमवर्षाद्धर्षगर्भिण्यां मयि गुरुशुक्रबाल्यवार्धका
द्यभावे अक्षयेनधिके च मासि उद्गयने शुक्लपक्षे ज्योतिर्विदुक्ते काले चूडा
कर्मकार्यं ॥ यदि गर्भाधानादयः संस्काराः स्वकालेन जाताः ॥ तदा चैलात्रा
कगर्भाधानादि संस्काराणां अकरणजन्यदोषपरिहाराय प्रायश्चित्तं क

५३

त्वा गर्भाधानादयः संस्कारास्तत्रेण बह्यमाणप्रकारेण सर्वकर्तव्याः ॥ चै
लंतु उपनयनात्प्राक् संस्कारेभ्यः पृथक् ॥ उपनयनदिवसे उपनयना
त्पूर्वं कार्यं ॥ यजमानः कृतमांगलिकः प्राञ्जुरव उपविश्य दक्षिणः कुमा
रसहिताभार्याचोपविश्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ॥ अस्य कुमा
रस्य बीजगर्भसमुद्भवो निबर्हणद्वारा युर्वचो भिवृद्धिद्वारा च श्रीपर
मेश्वरप्रीत्यर्थं चूडाकरणारव्यं कर्म करिष्ये ॥ तद्गंगापतिपूजनं पु
ण्याहवाचनं मालिकापूजनं नांदीश्राद्धं अंकुरारोपणं च करिष्ये इति
संकल्प्य कृत्वा ॥ ततः उद्धननादिभ्यः संस्कारविधाय सभ्यनामानमौषा
सनाग्निं प्रतिष्ठाप्य अन्यकर्तृचैला किकाग्नौ आयतने तु अग्निं प्र

हि. प्र. म.

५४

आ

ज्वालयसमित्रयमादायश्च इह हित्यादि प्राणायामांतं कृत्वा ॥ चैलहोम
कर्मणियक्ष्यमाणदेवताः परिगृहीष्यामि जातवेदसमग्निमिध्मेनेत्या
दिव्या हृत्यंतमुक्ता ॥ नात्र प्रधानहोमः ॥ अंगहोमवरुणं द्विरित्यादि
संस्थाजपांतं कृत्वा ॥ अग्नेः पश्चादक्षिणातः कुमार उपवित्रयमध्ये आ
चार्यः उत्तरतो माता ब्रह्मचा रीवाकश्चित्संयमनार्थं आनडुहंगोमयं
दाहतापि उधारयन्नुपविशति ॥ वहिस्तप्ता आपः सीतासुसंयुता आ
दायदक्षिणां गोदानं मुनन्ति ॥ आप उदंतुर्जीवसे दीर्घायुत्वाय वचंसे इ
ति गविष्टिव्यां दीयते स्वापार्थं अंगगोदानं ॥ तानि मनुष्ये च त्वारितेषां
उदने जलेनाद्रि करणं तस्मिन् गोदाने उर्ध्वा ग्राह्यं कुशं निदधाति ॥ ओ

५४

षधे त्रायस्येनमिति ॥ तेषु क्षरं निदधाति ॥ स्वधिते मै नः हिः सीरिति ॥ ततः
प्रवपति ॥ देवश्चूरेतानि प्रवपे इति ॥ एवमवशिष्टगोदानं त्रयेऽपि उदनादिव
पनांतं समानं कर्म ॥ वपनेऽथ कर्मत्राः ॥ दक्षिणं वपनं कार्यं ॥ पश्चाद्वप
ति ॥ येनावपत्सविताक्षरेण सोमस्य राजो वरुणस्य विद्वान् ॥ तेन ब्रह्मा
णो वपते दमस्यार्जमः रय्या वचंसा मः सृजाथेति ॥ तत उत्तरतः ॥ ये
नपूषा वृहस्पते रग्नेरिद्रस्य चायुषे वपत ॥ तेन ते हवाम्यमुकशर्मन्
इति संबुध्या संस्कार्यस्य नाम गृह्णाति ॥ ततः पुरस्ताद्वपति ॥ यथा ज्यो
कसुमना असत् ॥ ज्या कचसूर्यं दृशे ॥ एकाद्वेति स्त्रः पंचवायथा प्रदेश
कुलधर्मानुसारेण चूडाः कार्याः ॥ अथवा एकोर्ध्वयस्य द्वेऽर्ध्वयस्यति

हि.प्र.म.

५५

सः पंचार्षेयस्य पंच॥ एकचेन मध्ये कार्या॥ द्वेचेन मध्ये पश्चात्॥ तिस्रश्चेन मध्ये पुरस्तादक्षिणतः॥ पंचचेत्प्रतिदिशं मध्ये॥ चूडाः कार्या॥ कुमारस्यावश्यकः॥ कश्चित्ता नृगोमयाद्यादितान् केशानादाय गोष्ठ उदु चरेदर्भस्तं बिवा अवट कृत्वा तस्मिन् निदधाति॥ यत्र पूषा बृहस्पतिः स विता सोमो अग्निः॥ तेभ्यो निधानं बहुधा व्येचनं तदाद्यावापृथिवी अपः सूक्वः॥ इति ततः कृतशुद्धस्नानः कुमारः आचार्यादीन् प्रणमेत्॥ स पिष्टं तमोदनं नापिता यदत्वा॥ ब्राह्मणभोजनं भूयसीदक्षिणां च संकल्प्य दत्वा आशिषो वान्वयित्वा॥ कर्मसो दुण्याय विष्णुं स्मरेत्॥ ॥ इति सत्याषाढहिरण्यकेशी स्मार्त्तप्रयोगार्त्तने प्रथमे संस्कारप्रकरणे वैशंपायनमहेशभट्टकृतो

५५

चूडाकरणप्रयोगः समाप्तः॥ ॥ अथ गर्भाधानाद्यंतरितसंस्काराणां तंत्रप्रयोगः॥ ॥ प्रतिबंधवशात् उपनयनात्प्राक् अंतरितान् संस्कारान् प्रारब्धेन संस्कारेण सह तत्तत्कालातिक्रमप्रायश्चित्तं कृत्वा सर्वस्तित्रेण कुर्यात्॥ चैलं तु संस्कारेभ्यः पृथक् उपनयनदिवसे वा चैलं कृत्वा उपनयनं कार्या॥ गर्भाधानादिचैलांत संस्काराणां अत्यगतावपि कालातिक्रमे सति तत्तत्कालातिक्रमप्रायश्चित्तं कृत्वा पुन उपनयनादयः संस्कारास्तु वश्यकर्तव्याः॥ प्रायश्चित्तं तु गर्भाधानादिप्रति संस्कारपादप्राजापत्यः॥ चूडायाः अर्धप्राजापत्यः॥ आलस्यादिनालोपेदिगुणकार्यं॥ तत्र जपहोमब्राह्मणभोजनं गोदा

हि.प्र.म.
५६

नाद्यन्यतमप्रत्यान्मायेनकार्यं॥प्रणवव्याहृतिसहितगायत्र्यासहस्रं
तिलहोमः॥सप्रणवसमस्तव्याहृतिभिर्वाकेवलेनप्रणवेनवासहस्रं
तिलहोमः॥अयुतं गायत्रीजपोवाद्वादशब्राह्मणभोजनंवारुद्रैकादशि
नीजपोवाएकंगोदानंवा॥प्राजापत्यप्रत्यान्मायतीर्थयात्राद्यन्यदपि
यथासंभवंदेशकालकर्तृतारतम्येनप्रायश्चित्तप्रकल्प्यकृत्वासंस्का
राः कार्याः॥गर्भाद्यंनप्राशानांतंतत्रं॥तत्रसंस्कारेषुहोमस्त्वंगंअंगजा
तंचसकृदनुष्ठितंसर्वत्रोपकरोतियदपिवैशेषिकमंगं संप्रतिपन्नदेव
ताकंचैतसकृदेवानुष्ठेयं॥यत्रविरुद्धमंगंवैशेषिकमंगं॥तदनुष्ठेयमे
व॥नतस्यप्रसंगासिद्धिः॥अंगहोमपिहोमेकिंचिदंगंकिंचित्प्रधानमि

५६

तितुव्यवहारः॥प्रतिकर्मसाधारणंयत्तदंगं॥यत्कमेविशेषंप्रतिविशिष्यवि
धीयंतेयद्वैशेषिकंप्रधानमितिचव्यवहारः॥वस्तुतस्तुतद्वैशेषिकंमुख्यक
र्मणोगमेव॥यथाजयाद्यंगभूतोहोमोविधीयते॥तत्रयद्वैशेषिकमंगंत
दन्वाधानादोप्रधानमितिचोच्यतेतत्पूर्वमंगमेव॥एवमन्यत्रापिअंगंप्रधा
नमितिचद्रष्टव्यं॥एवंचहोमोगंगर्भाधानादीनिप्रधानानिअन्वर्थनामधेया
नि॥गर्भंआधीयतेयेनकर्मणातत्समंत्ररेतःसेकादि॥पुमात्सूयतेयेन
कर्मणातत्सुसवनदधिइप्सादिप्राशनसामंतउनीयतेयेनकर्मणात्रणयाश
लल्यायक्रियते॥अंतंप्राशयतेयेनतत्॥अनंप्राशनं॥उपआचार्यस्यस
मीपनीयतेयेनतत्समंत्रंप्रधानोपनद्यामित्येवमादीनिप्रधानानिपृथक्पृथक्

हि.प्र.म.

५७

नुष्ठेयानि ॥ तत्र यः संयोगनिष्पन्नस्तेपिमंत्राः पठनीयाः ॥ तावतीव संस्कार
इति प्रयोगपारिजाते न्यत्र च ॥ गर्भाधानस्य जातत्वाद्यनाधानमंत्राः ॥ रे
तो वस्कंदनमंत्राश्च पठनीयाः ॥ पुंसवनसीमंते च धात्रीचतुष्टय रूपं वै शोषिकं ॥
अंगमुक्तं न देवकारमनुष्ठितं ॥ स पुंसवने सीमंते चोपकरोति ॥ न तस्यावृत्तिः ॥
संप्रतिपन्नदेवताकत्वात्तत्रैव सिद्धिः ॥ दधि इष्मादिप्राशनं सीमंतोन्नयना
दिकंच प्रधानं समंत्रं पूर्ववदेव कुर्यात् ॥ जातकर्मनुष्ठीं जाते शमनिपरश्रुमि
त्यादिका क्रियायाश्चाक्यते सा समंत्राकार्या ॥ अन्यत्र मंत्रपाठमात्रं ॥ मेधाजन
नेष्टुतप्राशनादिसर्वं पूर्ववदेव कुर्यात् ॥ नामकर्मणि च होमे वै शोषिकमंग
मुक्तं ॥ धातादहातुनोरयिमिति द्वादशाहुती जुहोति त्रयो दशोत्प्रेक्षामिति

५७

तत्तथैव होतव्यं तत्र तेपिकेषां चिद्विरुद्धधर्मत्वात्केषां चिदप्राप्तविधिना
च यथा प्राप्त एव होमः ॥ नामदानादिकंच सर्वं पूर्ववदेव कुर्यात् ॥ अन्नप्रा
शने तु वै शोषिकमंगमेव नास्ति ॥ त्रिरुत्प्राशनमन्नप्राशनं च समंत्रं पूर्वव
देवकार्यं ॥ ॥ प्रयोगः ॥ समुद्रोत्कर्तमांगलिकः वस्त्राद्यादिते पीठे प्राञ्जु
रवाः स्वदक्षिणातः पत्नी संस्कार्य चोपवेश्या च स्य प्राणानायस्य देशका
लो संकीर्त्य अस्य कुमारस्य बीजगर्भं समुद्रवैनोनिबर्हणक्षेत्रं संस्कार
व्यवहारान्नाद्यते ते जइंद्रियायुरभिवृद्धिद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं अ
तरितान् संस्कारान् गर्भाधानपुंसवनसीमंतोन्नयनजातकर्मनामान्न
प्राशनसंस्कारान् तत्रैव करिष्ये ॥ अन्नप्राशने न सहवायथा संभवंदृश्यं ॥

हि.प्र.म.
५८

तदंगंगपोषा पूजनादिनां दीप्राहंतं कृत्वा ॥ उद्धननादिभू संस्कारं विधाय त
त्रौपासनाग्निं संभवे लौकिकाग्निं वा आयतने निधाय प्रज्वाल्य समित्रय
मादाय श्रद्धा एहीत्यादि प्राणायामांतं कृत्वा ॥ पुंसवनसीमंतनामान्न प्रा
शान होमकर्मणि यक्ष्यमाणो देवतां ष्यामि इत्यादिव्याहृत्य तमुक्त्वा ॥ वैश्व
षिकप्रधान होमे ॥ धातारं चतुश्चतुः ॥ अनुमतिं चतुः राकां द्विः सिनीवालीं २
कुहश्चाज्येन अंग होमे वरुणं द्विरित्यादि संस्त्रावेणेत्यंतमुक्त्वा समिधो ग्ना
वाधाय व्याहृत्य तं वैश्वेषिक होमः ॥ पुंसवनसीमंतयोस्तत्रेण धात्री चतुष्टय
कृत्वा ॥ ततो नाम करणस्य द्वादश त्रयोदश वा दुती कृत्वा तत्र धात्रीणां अ
व्यवहितत्वात्प्रसंगसिद्धिः ॥ इमं मेत्यादिसंस्त्राजपांतं समाप्य ॥ त्रिवृदं

५८

होमवत्प्रीकरणं तं समाप्य ॥ पुण्याहवाचने मत्पमित्यादि गर्भाधानपुंस
वनसीमंतनामकर्मणि प्राशानकर्मकारिणे पुण्याहं भवंतो ब्रुवन्ति
त्यादि ॥ एवं स्वस्तिं क्रुद्धि मित्यपि ॥ एवं पुण्याहं तं होमविधिं समाप्य ॥
ततः क्रमेण प्रधानानि ॥ तत्र गर्भाधानमंत्रान्येति ॥ पुंसवनस्योक्त
रीत्या दधिदूष्मादिप्रात्र्य ॥ सीमंतं चोनीय ॥ जातकर्ममंत्रान्येति ॥
मेधाजनने पूर्ववत्समं च घृतं प्राश्य ॥ अन्नप्राशनं च पूर्ववदेव कर्यं ॥ ततो मि
षेकं कृत्वा ॥ कर्मणः सांगता सिद्धये ब्राह्मणभोजनं संकल्प्य ॥ ब्राह्मणान् संपू
ज्या ॥ त्रिषोवाचयित्वा प्रमादात्कुर्वतां कर्मैतिकर्मसादुण्याय विष्णुं स्मरेत् ॥
गर्भाधानादिविवाहं ताः प्रजासंस्काराः संतः केचन क्षेत्रसंस्काराः अपि

हि. प्र. म. ५९. ते च गृह्याग्नेौ कर्तव्याः गृह्याग्न्यभावे लोकिकाग्नेौ उपनयनादिविवा
 हाताः संस्काराः लोकिकाग्नेनावेव उपनयनादिसंस्काराणां तंत्रं भव
 ति ॥ पूर्वसंस्कारसंस्कृत एव ॥ उत्तरसंस्कारे अधिकारी ॥ गर्भाधाना
 दीनां विवाहोपनयनसुरेव न संस्कारास्मानं कुर्वताचार्येणोपनयना
 दीनां प्राधान्यस्योक्तत्वादत्र पितर्यसंनिहिते पितृव्यादिभ्रात्रादिः
 संस्कारान्कुयाति ॥ ॥ इति श्रीसत्याषाढहिरण्यकशीस्मान्तप्रयोग
 रत्ने महेशभट्टकृतौ संस्कारतंत्रप्रयोगः ॥ ॥ अथोपनयनप्रयोगः ॥
 उद्धनयनादिचतुर्थदिवसीयसावित्रीव्रतविसर्गांतमुपनयनं ॥ ज्योति ५९
 विहादिष्टमुद्धने कुमारस्योपनयनं ॥ ततः प्राग्दिने तद्दिने वा कृत

य इन्द्रसूतये ॥ इममग्न आयुषे वर्चसे रुधिप्रियः रेतोवरुणसोमराजन ॥
 मातेवास्मा अदिते शर्मय धेनुविश्वे देवा जग्दृष्टि र्यथा सदिति ॥ इति ह्यभ्या
 आचार्यः प्राश्नंतं समीक्षते ॥ अथवा हुतशेषमाज्यं पृषदाज्यं वा आभ्या
 मेव प्राशयति ॥ ततः कृतशुद्धाचमनः कुमार आचार्यं तूष्णीं स्पृशति ॥
 आचार्यश्चैनमभिमंत्रयते ॥ शतमिन्नुशरदो अंति देवाय त्रानश्चक्राज
 रसंत नूना ॥ पुत्रा सोयत्र पितरो भवति मानो मध्याशीरिषतायुर्गंतोरि
 ति ॥ ततः प्रदक्षिणमग्निं चरंतं बटु अभिमंत्रयते ॥ आगंता समगम्य
 हि प्रसंमृत्युं युयात न ॥ अरिष्टः सचरे महिस्वस्ति चरता स्वस्या गृहे
 भ्य इति ॥ ततो बटुवाचयति ॥ ब्रह्मचर्यमागां ॥ उपमानय स्वा ॥ ब्रह्म

हि.म.प्र.

६५

चारीभवानि॥देवेनसवित्राप्रसूतइति॥ततःआचार्यःपृच्छति॥कोनामा
सीति॥ततोमाणवकोव्यावहारिकंनामौक्षत्रंचनामवदति॥गिरिधरश
र्मासिरोहिणशर्मास्मीत्येवंप्रकारं॥ततःआचार्यःस्वस्तिदेवसवितरह
मनेनामुनोदृचमशीय॥अत्रमंत्रेअमुनेतिपदनिष्काश्यबटोव्याव
हारिकंनाक्षत्रंचशर्मांतृतीयांतंनामद्वयंप्रक्षिप्यमंत्रःपठनीयः।स
च॥स्वस्तिदेवसवितरहमनेनगिरिधरशर्मासिरोहिणशर्मणोदृचम
शीयेत्येवंप्रकारेणनामनीगृह्णाति॥ततःकुशोरुभावात्मानंमार्जय
तः॥शनोदेवीरभिष्टय॥अपोमेवंतुपीतये॥शयोरभिस्त्रवंतुनः॥॥
इति॥॥अथप्रधानोपनयनं॥॥ब्रह्मचर्यमागामुपमानय

६५

स्वेत्यादिनाप्राप्तब्रह्मचर्यस्यबटोस्वस्नानस्थितस्याचार्यस्यपितुःआंत
रास्वस्तिकांकितमंतःपठंप्राकृच्छ्रंभूमंगलपद्यपाठेवाद्यादिघोषे
चक्रियमाणेसुलग्नसमयेअतःपठंप्रागपसार्यमाणवकःगुरोर्हस्त
नारीकेरादिफलदत्वापादयोरुपरिस्पर्धानंनिधायनमस्कृतेआचार्य
नमुश्याप्यस्वदक्षिणोत्संगेप्राञ्जुरवमुपविश्यदध्यक्षतांस्तन्मूर्धनिक्षि
पेदेभिर्मंत्रैः॥वेदविदोविप्राःअपिदध्यक्षतांस्त्रिपयुः॥तेचमंत्राः॥सां
ग्रहण्येष्टायलोकस्यसमष्ट्यै॥अग्नेतेजस्विंतेजस्वात्वं॥सूर्योभ्राजो
दधातु॥ग्रहोवैप्रतिष्ठासूक्तं॥नर्यप्रजांमेगोपायेत्यादिअन्येपि।तत
आचार्यःवक्ष्यमाणोपनयनधर्मेणउदञ्जुरवस्यबटोरुपनयनंकुर्या

हि.प्र.म.
६६

त॥ इदमेवोपनयनं। ज्योतिर्विदादिष्टे मुहूर्ते कर्तव्यं॥ ततः आचार्यः कुमा
रस्य दक्षिणे मंसं स्वदक्षिणेन हस्तेन सव्यं सव्येन तृष्णीमन्वारभ्य आत्मनो
दक्षिणेन हस्तेन ब्रह्मचर्यं मुखेन तस्य हृदयं स्पृष्ट्वा समीपमुपनयति
भूर्भुवः स्वः सत्सवितुर्वरेण्यं ब्रह्मचर्यं कृणोत॥ देवस्य धाम पुराणं
ये अमुकशर्मन॥ इदमुपनयनं नाविस्मरेत्॥ विस्मरणे त्वरिव लं कर्मा
वर्तत इति मातृदत्ताचार्यः॥ ततः आचार्यः स्वदक्षिणेन हस्तेन बटोर्दक्षि
णेन हस्ते सांगुष्ठं मुत्तानं गृह्णाति॥ अग्निष्टे हस्तमग्रभीत्सो मस्ते हस्तमग्र
भीत्से वितते हस्तः सरस्वतीते हस्तमः पूषाते हस्तः बृहस्पतिस्ते हस्तः
मित्रस्ते हस्तमः वरुणस्ते हस्तः त्वष्टाते हस्तः इंद्राते हस्तः विष्णुस्ते हस्तः

६६

प्रजापतिस्ते हस्तमग्रभीदिति ततो बटुं संश्राप्ति॥ सविता त्वाभिरक्षतुमि
त्रस्त्वमसि धर्मणाग्निराचार्यस्तव देवेन सविवा प्रसूतो बृहस्पते ब्रह्मचा
री भवामु कशर्मन॥ अपोशानः समिध आधो हि कर्म कुरुमादिवा स्वाप्ती
रिति॥ ततः स्वहस्तेन ब्रह्मचारिणो दक्षिणं मंसमुपर्युपरितृष्णीमन्वव
मृश्य हृदये देवामभि मृशति॥ मम हृदये हृदयं ते अस्तु मम चित्तं चित्ते
नान्वेदि मम वाचं मे क मना जुषस्व बृहस्पतिस्त्वानियुनक्तु मह्यं मामे
वानुसंरमस्व मयि चित्तानि संतु ते मयि सामीन्यं मस्तु ते मह्यं वाचं नि
यच्छतादिति॥ ततो नाभिदेवामभि मृशति॥ प्राणानां ग्रंथिरसि समावि
स्य स इति॥ ततः कुमारमभि मंत्रयति॥ भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजयाभि

हि.प्र.म.

६७

यासः सुवीरो वीरैः सुवर्चावर्चसास्तपोषः पोषैः सुमेधामेधयास्तब्रह्मा
ब्रह्मचारिभिरिति ॥ ततः पुनरभि मंत्रयति ॥ भूक्तुत्वाग्नेः पृथिव्यां वा
विब्रह्मणि देहे अमुकशर्मन् ॥ भुवो यजुः पुत्वा वा यावन्तरिक्षे प्राणो ब्र
ह्मणि देहे अमुकशर्मन् ॥ स्वः सामस्तुत्वा सूर्ये दिवि चक्षुषि ब्रह्म
णि देहे अमुकशर्मन् ॥ इष्टं तस्ते प्रियोसानि अमुकशर्मन् ॥ अनळस्य
ते प्रियोसानि अमुकशर्मन् ॥ इदं वत्स्यावः प्राण आयुषिवत्स्यावः प्रा
ण आयुषिवसा अमुकशर्मन् ॥ ततो ब्रह्मचा णो दक्षिणहस्तमु
त्तानं सांगुष्ठं अग्निरायुष्मानिति पंचभिर्भयार्थैः गृह्णाति ॥ अग्निरायु
ष्मान्सवनस्यति भिरायुष्मान्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि ॥ सोमआ

६७

युष्मान्सवनस्यति भिरायुष्मान्ते ० यज्ञ आयुष्मान्स दक्षिणा भिरायुष्मा
न्ते ० ब्रह्मायुष्मन्तद्वा त्वाग्निरायुष्मान्ते ० देवा आयुष्मन्तस्ते मृतेनायुष्मन्त
स्तेन ० मि ॥ ५ ॥ ततो मंत्रद्वयं दक्षिणे कर्णे जपति ॥ आयुषे विश्वतो दधद्य
मग्निर्वरेण्यः ॥ पुनस्ते प्राणो आयुषि परायश्मः स्वामिते ॥ अग्नेः पृथि
व्यां प्रतितिष्ठ वा यावन्तरिक्षे सूर्ये दिवियाः स्वास्ति मग्निर्वायुरादित्यश्च इ
मा आपो नु संचरति ताः स्वास्ति मनु संचरा मुकशर्मन् ॥ प्राणस्य ब्रह्मचा
र्यं भूरमुकशर्मन् इति ॥ ततो मंत्रद्वयमुत्तरे कर्णे ॥ आयुर्हो अग्ने हविषो
जुषाणो हिमं ॥ अग्नेः पृथिव्यामिति च ॥ ततो ब्रह्मचारिणो मुखे वमसुख
ः संनिधाय जपति ॥ मेधां तद्दं ददतु मेधां देवी सरस्वती ॥ मेधां मे

पि.म.

अश्विनावुभावाधत्तां पुष्करस्त्रजाविति ॥ ततो ब्रह्ममुत्थाप्य कशकादिदेवेभ्य
स्त्वापरिददे ॥ परिदेहं तिबट्टको ॥ आचार्योद ददाति ॥ कशकायत्वापरिद
दामि ॥ अंतकायत्वापरिददामि ॥ अघोरायत्वापरि ० गदायत्वापरि ० यमा
यत्वापरि ० मरवायत्वापरि ० वक्षिन्येत्वापरि ० पृथिव्येत्वा सर्वेष्वानरायै ०
अद्भ्यस्त्वापरिददा ० ओषधीभ्यस्त्वा ० वनस्पतिभ्य ० विष्टेभ्यस्त्वाददेवे
भ्यःपरि ० सर्वभ्यस्त्वाभूतेभ्यःपरि ० सर्वाभ्यस्त्वाददेवताभ्यःपरिददामीति
परिदानं ॥ पुनरुपनयने परिदानानंतरं सावित्रीवाचनं ॥ पुनरुपनयन
प्रयोगमुपेक्ष्यामः ॥ प्रथमोपनयने परिदानांतरं कृत्वा ॥ अक्षारल
वणादिकं व्रतं कुमारस्य दिनत्रयमग्निनिधौ कारयित्वा त्र्यहेतीते चतु

६८

र्थं दिवसे प्रातः सावित्रीवाचनं कृत्वा सप्तपलाशसमिद्धो मादिक्रमेणारवि
लकार्यमित्येकं मतं ॥ पौष्करसादेरपरं मतं ॥ सद्यः पौष्करसादिरिति ॥ तदुच्य
ते ॥ परिदानानंतरं माणवकः देशकालौ संकीर्य ॥ मम मेधाद्यभिवृद्धिद्वारा
ब्रह्मचर्यं व्रतग्रहणांगं समिद्धो मंकरिष्ये इति संकल्प्य कारयित्वा ॥ आचार्यः
घृतान्वक्तं साग्रं पलाशसमित्सप्तकमादाय ॥ अग्नये समिधमाहर्षं बृहते जा
तवेदसे ॥ यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यस एवं मामेधया प्रज्ञया प्रजया पशुभि
ब्रह्मवर्चसे नान्नाद्येन समेधयस्वाहा एकां समिधं जुहोति ॥ अग्नय इदं ॥
अग्नये समिधावाहर्षमिति सर्वं मंत्रमुच्चार्य द्वे जुहोति ॥ अग्नय इदं ॥ अ
ग्नये समिधमैत्राहर्षमिति सर्वं मंत्रमुच्चार्य चतस्रा जुहोति ॥ अग्नय इ

हि.प्र.म.

६९

दं॥ नात्र समिधामित्यूहः॥ यथा समिधेत्यस्य काष्ठसामान्यवाचित्वात्॥
ततः आचार्यः॥ ततः इध्मसन्नहनादिसंस्थाजपान्तं कर्म समाप्य॥ ब्रह्म
चारिणः कर्तव्यानि व्रतान्युपदिशेत्॥ न गायेन्न रोदेन्न नृत्यदशी स्यात्॥
इत्येवमादीनि ब्रह्मचारी प्रकरणसु धर्मोक्तानि॥ ततो ब्रह्मचारी देशका
लौसंकीर्त्य ब्रह्मचर्याश्रमविहितसकलव्रतानां ग्रहणं यावत् समावर्तनं
मग्न्यादिसंनिधौ यथाशक्ति करिष्ये इति सकल्य उपस्थेय देवता अभि
संधायोपतिष्ठते॥ अग्रे व्रतपते व्रतं चरिष्यामि॥ तच्छेये तन्मे राध्यतां॥
वायो व्रतपते व्रतं च० तां॥ आदित्य व्रतपते व्रतं चरिष्या० तां॥ व्रतानां
व्रतपते व्रतं च० तां॥ इति स्वीकृत्य समावर्तने एतेषां विसर्गः कार्यः॥

६९

अंतरास्मान्नानां विशेषव्रतानां ग्रहणस्यागम्योस्तत्र ततोक्तत्वात्॥ ततो गु
मी रवेवरं ददौति वरोत्रगौरभावे गुंजापरि मितं सुवर्णं पितुरपि स्याद्द्वर
दानं॥ ततो मंत्रं वाचयित्वाचार्यो मामाणावकमुत्थापयति॥ उदायुषा स्वायु
षो दोषधीनां रसेनोत्पर्जन्यस्य शुष्मेणोदस्थाममृतां अनु॥ इति आ
चार्यः सूर्यायत्वां परिददे॥ परिदेहीति माणावकः॥ आचार्यः सूर्ये षतेषु
त्रः स्तते परिददामीति॥ ततो ब्रह्मचार्यो वा आचार्यो वा आदित्यमुप ति
ष्ठते॥ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्॥ पश्य मशारदः शतं जीवम
शारदः शतं नदामशारदः शतं मोदामशारदः शतं भवामशारदः शतं शृणु
वामशारदः शतं ब्रजवामशारदः शतं मजीतास्यामशारदः शतं ज्योक्

हि.प्र.म.

७०

चसूर्येदृशे॥ इति आचार्योदंडं प्रयच्छति॥ अग्निष्टथायुः प्रतरादुणोत्
ग्निष्टपुष्टिप्रतरादधात्विंदो मरुद्भिरिहते दधात्वादित्यस्ते वसुभिरा
दधात्विति॥ ततः स्तूष्णीं भिक्षापात्रमतिरिक्तं प्रदायाह भिक्षाचर्यं चरेत्
ततो ब्रह्मचारी ओमित्याज्ञामादाय प्रथमं मातरं मातृसमावाअप्रत्या
ख्यायिनीं भिक्षेत॥ भवति भिक्षां देहीति॥ भवान्मिक्षां ददात्विति पुमां
सं सप्रथमं भिक्षितमादायाचार्याय निवेदयति॥ भैक्ष्यभो इति॥ आर्यं
स्तद्गृह्णाति॥ ततौरातिकुलेषु भिक्षेत॥ तत आचार्यो बटोः पूर्वं प्रज्ञातं
निहितं वासः प्रतिगृह्णाति॥ यस्य ते प्रथमवास्यः हरामस्तत्त्वा विश्वे
अवं तु देवास्तत्त्वाभ्रातरः सहृदो वर्धमानमनुजायंता बहवः सुजात

७०

मिति॥ ततः उपनयनांगं त्रिवृदन्नहोमं पुण्याहवाचनं च करिष्ये॥ इति सं
कल्प्य उक्तरीत्याह त्वाश्रद्धा मेधे प्रीयतामिति वदेत्॥ ततश्च हव्रतमुप
दिशति॥ इक्षुविकारलवणमाषमुद्गादिधान्यमधुमांसानि न भोक्तव्या
नि॥ उपरिवायनं मृन्मयेन जलपात्रं शूद्राय स्वो छिष्टदानं दिवा रायनं
च न कार्यं॥ उभो कालौ भिक्षाचर्यं सायमुपेक्ष्य उभो कालौ सायं सायं
वा अग्निकार्यं कार्यं इति ब्रह्मचारी श्रुत्वा देशकालौ संकीर्त्य मम सावित्री
ग्रहणाधिकारसिद्ध्यर्थं अग्न्यादिसंनिधौ यथाशक्ति त्र्यहव्रतग्रहणा
करिष्ये इति संकल्प्य॥ उपरुण्य देवताप्यभिसंधायोपतिष्ठते॥ अग्ने
व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्यादि त्र्यहव्रतं स्वीकृत्य चतुर्थदिवसे उक्तरीत्या

हि.प्र.म.

७९

विसर्गः कार्यः ॥ ततः आचार्यः गायत्र्युपदेशार्थं उदगग्रे कर्त्तुं प्राञ्जुरव
उपविशति ॥ राष्ट्रभृतस्याचार्यासं दीमात्वद्योष मिति ॥ ततो ब्रह्म
चारी आदित्याय जलिनमस्कारं विधाय आचार्यस्य दक्षिणपादं सकु
क्षिकं सव्यान्वारब्धेन दक्षिणेन हस्तेनावमृश्येत्युपसंग्रहणं कार्यं ॥ द
क्षिणं बाहुं सव्यान्वारब्धं श्रोत्रसमं प्रसार्य अमुकप्रवरान्विता अमु
कगोत्रोत्पन्नामुकशर्मो अहंभो अभिवादये इत्युच्चारयन् शिरोवन
तिपूर्वकं आचार्यस्य नमस्कारं करणं अभिवादनं व्यावहारिकेण ना
स्माकार्यं ॥ तत आचार्यः पुणायुष्मान् भवामुकशर्मन् ॥ इति पुनस्तत्सर्व
राच्चारणेन प्रयुक्ता श्रीवादी विनया वनतो भूत्वा सावित्रीमु खे सर्वव

७९

दार्भार्थत्वेन प्रथमं सावित्र्युपदेशं वाञ्छन् अध्येष्यमाणो वचनद्वयात्म
केन मंत्रेणैकश्रुत्याह ॥ अधीहि भो सावित्री भो अनुब्रूहीति ॥ ततः आचा
र्यः वदुमभिमंत्रयते ॥ गणानां त्वा गणापतिः हवामहे सादनमिति ॥ त
तः सर्वे वेदार्भार्थत्वेन सावित्रीपहोर्द्ध्वं शोनवानमिति वाचयति ॥ ओम्
स्तत्सवितुर्वरेण्यं भुवो भर्गो देवमहि ॥ स्वर्धियो यो न त ॥ ओम् भूर्भु
वस्तत्सवितुर्ध्यामहि ॥ स्वर्धियो यो न त ॥ २ ओम् भूर्भुवः सुवः स्तत्सवितु
यात ॥ ३ एवमुच्चारणाशक्तो यथाशक्ति वाचयति ॥ तैत्तिरीयकाणां गाय
त्र्यारंभेणैव सर्व वेदार्भो भवति ॥ ततः आचार्यः कर्मार्गदेवता प्रीत्यर्थं श
तद्वयं शतं वा अथ शक्तो दशाधिकान् ब्राह्मणान् यथाकालं यथापप

हि.प्रम.

७२

भेन भोजयिष्ये इति संकल्प्य भोजयेत् ॥ पुनः कर्माग्निदेवता प्रीत्यर्थं गंध
तांबूलादिभिः ब्राह्मणपूजनं भूयसीदक्षिणादानं च करिष्ये इति संक
ल्प्य कृत्वा ॥ अग्रे ते जस्वि नित्यादि मंत्रैराशिषा ग्राह्या ॥ ततः प्रमादात्क
र्वातां कर्मेति कर्मसादुपयाय विष्णुस्मरेत् ॥ इति प्रथमदिवसे गाय
त्र्युपदेशांतं कर्म ॥ ॥ अथ यथा काल प्राप्तिमाध्याह्नसंध्या ॥ ॥ प्राञ्च
रवः कुशपाणिः त्रिराचम्य द्विरोष्ठौ संमृज्य सव्यं पाणि पादौ शिरश्च ह्यु
ष्पीनासिके श्रोत्रे च प्रोक्ष्य हृदयं चालभ्या उपस्पृश्य इत्याचमनं कृ
त्वा ॥ अत्र पौराणोक्तमाचमनं ॥ केशवादिस्त्रिभिः पीताब्जाभ्यां प्रक्षा
लयेत्करो ॥ द्वाभ्यामोष्ठौ तु संमृज्य द्वाभ्यामुन्माज नो भवेत् ॥ एकेन

७२

हस्तौ प्रक्षाल्य पादावप्यशिरोरपि ॥ आस्यनासद्विक्कणौ च नाभिहृत्कं
भुजौ स्मृतौ ॥ एवमाचमनं कृत्वा साक्षां नारायणो भवेत् ॥ गायत्री शिरसा
साद्धं जपेद्वा ॥ इति पूर्वकां ॥ दशप्रणवसंयुक्ता त्रिरयं प्राणसंयमः ॥ प्र
रकः कुंभकश्चैव रेचकश्चक्रमेण चेति ॥ दक्षिणे रेचयेद्वायुं वामेनापरि
तोदरे ॥ कुंभेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधः ॥ ॐ भूः ॐ भुवः ॐ
सुवः ॥ ॐ महः ॥ ॐ जनः ॥ ॐ तपः ॥ ॐ सत्यं ॥ ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं ॥ ॐ
मापो ज्योतीर सोम तन्न ब्रह्म भूर्भुवः स्वः ॥ इति सप्तव्या इति कास शि
रस्कां गायत्री प्ररकं कुंभकं रेचकं क्रमेण त्रिरभ्यसेदथ वा कुंभकेन त्रिरभ्य
सेदिति प्राणायामं कृत्वा ॥ संध्याध्यायेत् ॥ मध्याह्नसंध्या युवानां च

हि.प्र.म.

७३

ताश्वेतवर्णाश्वेतमाल्यानुलेपनाश्वेतवस्त्रावृषभारूढारूढदेवत्या
दक्षिणारग्युपस्थानाय जुर्वेदसंविताद्वितीयारूढसंध्याधर्मवतीनाम्नी
तिध्यात्वा ॥ मम उपातदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं मध्याह्न
संध्योपासिंकरिष्ये इति संकल्प्य ॥ आरभेत् ॥ आयातुवरदा देवी
अक्षरं ब्रह्मसंवितं ॥ गायत्री छंदसां माते दं ब्रह्म जुषस्व मे ॥ यदन्हा
त्कुरुते पापं तदन्हात्प्रतिमुच्यते ॥ यद्रात्रियात्कुरु ते पापं तद्रात्रिया
त्प्रतिमुच्यते ॥ सर्ववर्णो माहादेवि संध्याविद्ये सरस्वति ॥ अजरेऽत्र
मरेदे वि सर्वदेवि नमोस्तुते ॥ ओजोसि स होसि बलमसि भ्राजोसि
देवानां धामनामासि विश्वमसि विश्वायुः सर्वमासि सर्वायुरभीभू

७३

रों गायत्री मावाहयामि सावित्री मावा ॥ सरस्वती मावा ॥ छंदर्षी नावा ॥ श्रि
यमावाहयामि ह्रियमावाहयामि ॥ इति आवाह्य ॥ ततः कुर्वीत आत्मानमा
र्जयति ॥ आपो हि क्षामया भुवस्तान उर्जिदधातन ॥ महेरणा यचक्षसे
यो वः शिवतमोरसस्तस्य भाजयते हनः ॥ उशती रिवमातरः ॥ तस्मा अर
गमामवायस्य क्षयाय जिन्वथ ॥ आपो जनयथा च नः ॥ ततः सप्तथ त्रय
माकाशे वरवत्रयमस्तके ॥ नकारांते त्रिभिः पादा बवं मार्जनलक्षणा ॥ त
तः आपो भिमंत्रयति ॥ आपो वा इदं सर्वं विश्वाभूतान्यापः प्राणावाप्या
पः पशवश्चापोन्नमापोमृतमापः सम्राडापो विराडापः स्वराडापः शृं
दाः स्यापो यजूः प्यापः सत्यमापः सर्वा देवता आपो भूर्भुवः स्वरा

हि.प्र.म.
७४

पओम॥ इत्यभिमंत्रयेत् ॥ ततः प्राश्नाति ॥ आपः पुनंतु पृथिवी पृथिवी प्र
तापुनातु मां ॥ पुनंतु ब्रह्मणस्पति ब्रह्मपूतापुनातु मां ॥ यदुच्छिष्टम
भोज्यं यद्वा दुश्चारितं मम ॥ सर्वं पुनंतु मां मां पो सतां च प्रतिग्रहः स्वाहा ॥
ततः आचम्य मार्जयति ॥ दधिकावृणो अकारिषां जिघो ० वने ॥ आपो
हिष्ठामयो भुव ० योचः शिवतमोर ० तस्मा अरंगमामवो ० चनः ॥ हिर
ण्यवर्णाः शुचयः पावकायास्तु जातः कश्यपोयास्विन्द्रः ॥ अग्नियागमं
दधिरेविरूपास्तान आपः शः स्योना भवतु ॥ यासां राजा वरुणायाति
मध्ये सत्यान्ते अवपश्यं जनानां ॥ मधुश्रुतः शुचयोयाः पावकास्ता
न आपः शः स्योना भवतु ॥ यासां देवादि विरुण्वति भक्षया अंतरिक्षेव

७४

दुधापवन्ति ॥ याः पृथिवी पयसो हन्ति शुक्रास्तान आपश्यः स्योना भवतु ॥ शि
वनमाचक्षुषा पश्यतापः शिवयातनुवोपस्पृशत त्वचं मे ॥ सर्वाः अग्नी
रक्ष्म षट्पदो देवो मयि वर्चो बलमोजो निधत्त ॥ पवमानः सुवर्जन इत्यनु
वाकेन मार्जयित्वा ॥ दुपदादिवन्मुमुचानः ॥ सिनस्मात्सी मलादिव ॥ पूत
पवित्रेण वाज्यं ॥ आपः शुधंतु मे नमः ॥ इति मार्जनावशिष्टा आ पो नु मं
अत्यजति ॥ ततः उथा यां जलना जलमादाय सव्या हतिकां गायत्री प
ठित्वोर्ध्वमुक्षिप्य श्रीसूर्यायेदमध्यमिति वारत्रयं सूर्याभिमुखं दत्वा ॥ त
त्र कारिका ॥ ईषनम्रः प्रभाते तु मध्याह्ने ऋजु संस्थितः ॥ द्विजोर्ध्वं प्रक्षि
पेदेवं सायंतूपविशेद्भुवि ॥ ततः आत्मानं प्रदक्षिणी कुर्वन् ॥ असावा

हि.प्र.म.
७५

दित्यो ब्रह्मेति जपति ॥ ततः आचम्य प्राणानायम्य ॥ उर्ध्वं वाङ्मुरादित्यमुप
तिष्ठते ॥ उद्वयं तमसं स्परिपश्ये तो ज्योतिरुत्तरं ॥ देवं देवत्रासूर्यमगन्म
ज्योतिरुत्तमं ॥ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहतिकेतवः ॥ दृशे विश्वायसूर्यं ॥
चित्रं देवानां मुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ॥ आप्राद्या वापृथि
वी अंतरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युषश्च ॥ तत्र हस्ते देवहितपुरस्ता
द्युक्मुच्यते ॥ पश्येम शरदः शतं ॥ जीवेम शरदः नंदा मोदाम भवा
शृणवाम प्रब्रवा मजीता ज्योक्च सूर्यं दृशे ॥ य उदगान्महतोर्णवा
द्विभ्राजमानः सरिरस्य मध्यात्सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुनातु ॥ ततः उप
विश्य सः स्ववतु दिशो मयि समागच्छतु सौमिताः ॥ सर्वकामा अभियं

७५

तुनः प्रिया अभिस्रवंतुनः ३ प्रियाः ॥ अभिवाहयेत् ॥ विश्वामित्राक्षम
र्षणकोशिकेति त्रिप्रवरान्वितकौशिकगोत्रोत्पन्नो ह यजुर्वेदस्य तैत्तिरीशा
रवांतर्गतहिरण्यकेशीशारवाध्यायी असुकशर्मा देभोः अभिवाहयामि
उपनयनवत् ॥ अभिवादनं कार्यं ॥ अत्र अभिवादनं संध्याते वा कर्तव्यं ॥
प्राणानायम्य अप उपस्पृष्ट्वा ॥ अपक्रामंतु ते भूता ये भूता भूमि संस्थि
ता ॥ ये भूता विघ्नकर्तारस्ते न श्यंतु शिवाज्ञया इति भूभुवि विधाय ॥ पृथी
त्वया घृता लोका देवित्वं विष्णुना धृता ॥ त्वं च धारय उमां देवि पवित्रं कुरु
चासनं ॥ इति भूमिं प्रार्थ्य ॥ अंगुष्ठाग्रतु गोविंदं तर्जन्या तु महीधरं ॥ म
ध्यमायां हृषीकेशं अनामिक्यां त्रिविक्रमं ॥ कनिष्ठिक्यां न्यसेद्विष्णुं कुरम

हि.प्र.म.
७६

ध्येतुमाधवं॥ इतिकरयोः प्रत्येकमंगुलीषु करतलयोः गोविंदादिषणामा
नित्यस्य॥ पादादिषु भूरादिन्यसेत्॥ भूः पद्भ्यामनमः॥ भुवः जानुभ्यां
सुवः कटिभ्यां० महः नाभ्यै० जनः हृदये० तपः कटाय० सत्यं ललाटाय०
रब्रह्मशिरसे स्वाहा॥ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य रुद्रात्मने शिरवायै वषट्॥ धीमहि पर
मात्मने नमः॥ धियो यो न जानाति स तमः॥ तत्र त्रायायै वषट्॥ प्रचोदया
त्सत्यात्मने अस्त्राय फट्॥ तज्जैत्र्यं गुह्यं स्यात्तन्नेन प्रातिदिशं दिग्बन्धं
कृत्वा॥ गायत्र्या गायत्रीं च दोविश्वामित्रं ऋषिः सविता देवताग्निर्मुखं ब्र
ह्माशिरो विष्णुर्हृदयं रुद्रः शिरसा पृथिवी योनिः प्राणापानव्यानां हान

७६

समानासप्राणाश्चेतवर्णां सारव्यायनसगोत्रा गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा
त्रिपदा षड् कुक्षिः पञ्चशीर्षोपनयने विनियोगः इति पाठेन गायत्र्याः श्रुं
द्विष्वस्वरूपादिज्ञात्वा॥ ॐ भूरादिना पूर्ववत्॥ प्राणायामं कृत्वा॥ उपात
दुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरश्रीत्यर्थं अमुकसंख्यया गायत्रीं जपमहं क
रिष्ये इति संकल्प्य॥ अथ मुद्रा॥ सुमुखं संपुटं चैव विततं विस्तृतं तथा॥
द्विमुखं त्रिमुखं चैव चतुःपञ्चमुखं तथा॥ षण्मुखा धोमुखं चैव व्यापकं ज
लिकं तथा॥ शकटयमपाशं च ग्रथितं चोल्मुकोल्मुकं॥ प्रलंबं मुष्टिकं चै
व मत्स्यः कर्मावराहकं॥ सिंहाक्रांतं महाक्रांतं मुद्गरं पल्लवं तथा॥ एता
मुद्धानि जानाति गायत्रीनिष्फलं भवेत्॥ अष्टोत्तरशतं अष्टाविंशतिं वा

हिप्रम.

७७

यथाशक्तिवागायत्रीजपंसव्याहृतिकमेवंकुर्यात्॥ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः
वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं॥ सुरभिर्ज्ञानश्चर्योनिः क
र्मोत्थपंकजं॥ लिंगनिर्याणमुद्राञ्जया तैष्टोप्रदर्शयेत्॥ तस्मैवितु
हृदयाक्षानेमइतिपुनः षडंगन्यासकृत्वा॥ नमो ब्रह्मण्य देवाय गोब्राह्म
णहिताय च॥ जगद्धीताय कृष्णाय गोविंदाय नमो नमो गोविंदाय नमो न
मः॥ उत्तमे शिखरे जाते मूर्त्या पर्वतमूर्धनि॥ ब्राह्मणेभ्योभ्यनुज्ञाता ग
च्छेदेवियथास्वरव॥ स्तुतो मया वरदा वेदमाता प्रचोदयंती पवनैर्द्विजाता
आयुः पृथिव्यां द्विष्णं ब्रह्मवर्चसं महद्भुवः प्रजातुं ब्रह्मलोकं॥ घृणिः
सूर्य आदित्यो न प्रभावात्यक्षरं मधुक्षरं तित इसं॥ सत्यं वै तदसमा ७७

पोज्योतीरसोमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम॥ इति संध्यां विसृज्य आचम्य प्रा
णानायम्य विष्णुस्मरेत्॥ नमोऽस्त्वनंताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्ष
शिरोरवाहवे॥ सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटियुगधारिणे न
मः॥ ॥ इति मध्याह्नसंध्या॥ ॥ अथ सायं संध्या॥ आचमनप्राणाय
मादि पूर्ववत्॥ सायं संध्या वृद्धा कृष्णा कृष्णावर्णा कृष्णावस्त्रा कृष्णामाल्या
नुलेपना गरुडवाहना विष्णुदेवत्या आहवनीया गन्धपुष्पानां सामवेदसं
वितातृतीया विष्णुसंध्या सत्यवती नाम्नीति ध्यात्वा॥ मम उपातदुरित
क्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सायं संध्यापास्तिकारिष्ये इति संकल्प्य॥
आवाहनमार्जनोदकाभिर्मंत्रणांतं पूर्ववत्॥ संध्यात्रयेऽपि समानं॥ प्राश

हि.म.प्र.
७८

नेपथ्यकमंत्राः॥ अग्निश्चमामन्युश्चमन्युपतयश्चमन्युरुतेभ्यः॥ पापेभ्यो
रक्षतां॥ यदन्हापापमकार्षे॥ मनसावाचाहस्ताभ्यां॥ पद्भ्यामुदरेणशिखा॥
अहस्तदवलुपेतु॥ यत्किंचिदुरितमपि॥ इहमहंमाममृतयोनौ॥ सत्यज्यो
तिषिजुहोमिस्वाहा॥ इतिप्रात्र्याचम्य॥ हधिकाव्यो॥ अकारिषं० आपोहि
ष्ठा३ हिरण्यवर्णा४ पवमानःसुवर्जनइत्यनुवाकेनमार्जुनादिअर्घ्याति
समाप्याचमनप्राणानायम्यभूश्रुध्यादिअंगुष्ठग्रितुपूर्ववत्॥ जपांतस
माप्याथायमुकुलितकरःप्रत्यङ्मुखउपतिष्ठते॥ इममेवरुणश्रु०के॥
तत्वायामि०षीः॥ त्वन्नोअग्नेव०स्मत्०॥ सत्त्वन्नोअग्ने०एधि॥ यच्चि
द्वितेविश्रायथाप्रदेववरुणव्रतं॥ मिनीमसिद्यविद्यवि॥ यत्किंचेद्वरु

७८

णैव्येजनेभिद्रोहंमनुष्याश्चरामसि॥ अचितीयतवधर्मायुयेपिममानः
स्तस्मादेनसौदेवरीरिषुः॥ कितवासायद्रिपुर्नदीवियद्वाघासत्यमुतयन्न
विद्म॥ सर्वाताविष्यशिथिरेवदेवाथातेस्यामवरुणप्रियोसः॥ इत्युपस्थाय॥
या५ सदासर्वभूतानिस्थावराणिचराणिच॥ सायंप्रातर्नमस्यंतिसामासं
ध्याभिरक्षत्वान्नमःप्रतीच्येदिशेयाश्चदेवताएतस्याप्रतिवसत्येताभ्यश्च
नमोनमउदीच्येदिशेयाश्चदेवताएतस्याप्रतित्येताभ्यश्चनमोनमःप्रा
च्येदिशेयाश्चदेवताएतस्याप्रतिवसत्येताभ्यश्चनमोनमोदक्षिणायैदि
शेयाश्चदेवताएतस्याप्रति०नमोनमउर्ध्वायैदिशेयाश्च०नमोनमोध
रायैदिशेयाश्चदेव०नमोनमोवांतरायैदिशेयाश्चदेव०नमोनमोगंगाय

हिप्रन्म.

७९

मुनयोर्मध्ये येव संति ते मे प्रसन्नात्मानश्चिरं जीवितं वर्धयन्ति नमो गंगा
यमुनयोर्मुनिभ्यश्च नमो नमो गंगायामुनयोर्मुनिभ्यश्च नमः ॥ सः स्व
वंतु त्वित्यादि स्तवरोमित्यंत पाठेन संध्या विसृज्या च म्य प्राणाना पम्य वि
ष्णु स्मरेत् ॥ ॥ इति सायं संध्या ॥ ॥ अथ प्रातः संध्या ॥ आच
मन प्राणायादिविधाय पूर्ववत् ॥ प्रातः संध्या कुमारी रक्तारक्तवर्णा
रक्तवस्त्रारक्तमाल्यानुलेपनाहसवाहना ब्रह्मदेवत्यागार्हपत्याग्न्यु
पस्थानाक्रुग्द संविता प्रथमा ब्रह्मसंध्या वेदवती नाम्नीति ध्यात्वा मम
उपादुरितक्षयं हारा श्रीपरमेश्वर प्रीत्यर्थं प्रातः संध्या पास्तिकरिथे इति
संकल्प्य ॥ आयातु वरदा देवित्यादि जलाभि मंत्रणात् पूर्ववत् ॥ स्

७९

यंश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्यु कृतेभ्यः ॥ पापेभ्यो रक्षंतां ॥ यद्वाच्या पा
पमकार्षे ॥ मनसा वाचा हस्ताभ्यां ॥ पद्भ्यामुदरेण शिश्ना ॥ रात्रिस्तदव
लुपतु ॥ यत्किंचिदुरितं मयि ॥ इदमहं माममृतयोनौ ॥ सूर्ये ज्योतिषि
जुहोमि स्वाहा ॥ इति प्रात्र्याचम्य ॥ अधिक्रावण इत्यादि गायत्री जपात्
पूर्ववत् ॥ जपात्ते उथाय बद्धां जलिः ॥ पुरस्तादादित्यमुपतिष्ठते ॥ मित्र
स्य चर्षणीधृतश्च वेदेवस्य सानसि ॥ सत्यां चित्रश्च वस्तमं ॥ मित्रो जना
न्यातयति प्रजानमित्रो दाधार पृथिवीमुत द्या ॥ मित्रः कृष्टीरनिमिषा
भिचष्टे सत्याय हव्यं धृतवद्विधेम ॥ प्रसमित्रमर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त
आदित्य शिखतिव्रतेन ॥ न हन्यते न जीयते त्वो तो नैनं नमः हो अश्नो

हि.प्र.म.
८०

त्यंतितो न दूरात् ॥ यच्चिद्धि ते विशो यथा प्रदेववरूणा व्रतं । मिनीमसिद्यविद्यवि ॥
यात्किंचेदं षः । कितवासो व्यासः ॥ याः सदा सर्वभू रक्षन्तोनमः प्राच्यै दिशः ॥
याश्च देवता इत्यादि संध्या विसर्गांतं पूर्ववत्कृत्वा च म्यप्राणानायम्य प्रमादा
कुर्वतां कर्मेति विष्णुस्मरेत् ॥ ॥ इति प्रातः संध्या ॥ ॥ अथ सायं स
ध्योत्तरमग्निकार्यं ॥ ॥ सायमुपक्रम्यो भौकालौ सायं सायं वाग्निका
र्यं करोति ॥ ब्रह्मचारी आचम्य प्राणानायम्य देवाकालौ संकीर्त्य मम उपा
दुरितक्षयद्वारा श्री परमेश्वर प्रीत्यर्थं सायमग्निकार्यं होमं करिष्ये इति सा
यं ॥ प्रातरग्निकार्यं होमं करिष्ये इति प्रातः ॥ इतरत्समानं ॥ अग्निं प्रज्वा
ल्य ॥ चत्वारिंशं गेति ध्यानं कृत्वा ॥ यथा हतं ह्रस्वगो र्यमिति परिसमूह

परिस्तीर्य ॥ अदिते नुमन्यस्वेति पूर्ववत्परिषेकं कृत्वा षोडशमिधत्रादाय
व्यस्ताभिर्व्याहृतिभिस्तिष्ठः समस्ताभिश्चैकेति चतस्रो हुत्वा उत्तरेश्व
रभूमिं त्रैश्वतस्रो जुहोति ॥ एषां त्रेत्राग्नेः समित्तया वर्धस्व चान्नं च पाय
स्व ॥ वद्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि स्वाहा ॥ अग्नय इदं ॥ मेधाम
इंद्रो ददातु मेधां देवी सरस्वति ॥ मेधामे ॥ जो स्वाहा ॥ इंद्राय सरस्वत्या
श्विभ्यामिदं ॥ अमरासु च यामेधा गंधर्वेषु च यन्मनः ॥ देवी मेधामेधाम
नुष्यजासामं मेधासु रभिर्जुषतां स्वाहा ॥ मेधाया इदं ॥ आसामं मेधासु
रभिर्विष्णुरूपा हिरण्यवणा जगती जगम्या ॥ उं जं स्वती पयसा पिबमा
नासामं मेधासु प्रतीका जुषतां स्वाहा ॥ मेधाया इदं ॥ पूर्ववत्परिस

हि.प्र.म.

८९

मूढपरिषेकविसर्गकृत्वाग्निमुपतिष्ठते॥ यत्ते अग्ने ते जस्ते नाहं ते जस्वी
भूया संयत्ते अग्ने वर्चस्ते नाहं वर्चस्वी भूया संयत्ते अग्ने हरस्ते नाहं ह
रस्वी भूया सं॥ मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्ते जो ह धातु मयि मेधां म
यि प्रजां मयी इ इन्द्रियं दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो ह
धातु॥ इति॥ आयुषं जमदग्नेः कश्यपस्य व्यायुषं यद्वेवानां व्यायुषं
तन्मे अस्तु व्यायुषं तन्मे अस्तु व्यायुषं इत्याचारा इस्मधृत्वा अद्वां मेधां
यशः प्रजां विद्यां बुद्धिं मिति अग्निं संप्रार्थ्य प्रमादोक्तुं वतामिति विष्णु
स्मरेत्॥ ॥ इत्यग्निकार्यं॥ ॥ तत उक्तप्रकारेणोपसंग्रहणमभि
वादनं कार्यं॥ ब्रह्मचारी अन्यो वा स व्यान्वारब्धं दक्षिणं बाहुं श्रोत्रं

८९

समंप्रायोक्तप्रकारेण स्वसंनिहितानुगुर्वादीन्प्रत्यभिवादनं ज्ञानमभिवा
दयेदन्यान्मम स्क्रुर्यात् देव॥ अथ भोजनविधिः॥ आयुष्मान् प्राङ्मुखो
भुक्ते यशस्वी दक्षिणामुखः॥ श्रीकामः पश्चिमे भुक्ते न कदाचिदुदङ्मुखः॥
इत्यग्निसंधायोपविश्य वामहस्तेन भोजनपात्रं धृत्वा परहस्तेन जलमा
दायपरितः सिंचति॥ ऋतं त्वासत्येन परिषिंचामि इति सायुः परिषिंचति॥
सत्यं त्वत्तेन परिषिंचामि इति प्रातः॥ इतीशानीमारभ्येशां तं हस्तेनान्नं
मलं घृयन् सर्वतोन्नं परिषिंच्य॥ व्याहृतिचतुष्टयेन भूमावाहुतिचतुष्ट
यं प्राक् संस्पृष्टत्वा पुनः परिषिंच्यानमभिमंत्रयति॥ अन्नपतेन्नस्य ना
देह्यन्नमीवस्य शुष्मिणः॥ प्रप्रदातारं तारिष उज्जन्नो धेहि द्विपदे चतु

हि.प्र.म.

८२

पदे इति ॥ ततो गोकर्णोक्तिहस्तेन माषमग्रं जलमादायां गुष्ठमूलेन च
मृतोपस्तरणमसीतिसकृदा चम्य ॥ प्राणादिपंचभ्यः प्रणवादिभ्यश्च
चतुर्थ्यतेभ्यस्वाहांतेभ्यः पंचादुतयोमुक्तकानिष्ठेन करेणान्नस्य मुरेव
जुहोति ॥ ॐ प्राणाय स्वाहा ॥ अपानाय स्वाहा ॥ व्यानाय ॥ उदानाय ॥ समा
नाय ॥ आत्मने स्वाहेत्यादि ॥ इदं प्राणाग्निहोत्रं प्राणोपासकानां विहितं
मपि सर्वैश्चासारा क्रियते ॥ क्षारलवणमाषमुद्गादि वर्जमन्नं कांस्यादिव्यं
तिरिक्ते पात्रे मोनेन भुक्त्वा अमृतापिधानमसीत्युत्तरापोशनं कृत्वा शुद्धं
च मनोत्तरं द्विराचम्याग्निं संनिधौ वसेत् ॥ चतुर्थं दिवसीयव्रतं विसं
र्गात्तमग्निधारणं कृत्वा ॥ ॥ चतुर्थं दिवसे प्रातराचार्यः कृतानित्य

८२

प्रयोगः ॥ आचार्यश्चंद्रानुक्लेशु मेदिने प्राप्सुरव उपविश्य ब्रह्मचा
रिणां प्रातरग्निकार्योत्तरं उपवेश्य देवा ॥ अस्य ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययन
सिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्री ० सोम्य व्रतां तर्गतं शुक्रियव्रतोपाकरणं क
रिष्ये ॥ तद्गंगायामतिपूजनादिकं करिष्ये इति सकलं कृत्वा ब्रह्मचा
रिणां वपनं कटिसूत्रादिकं च पूर्ववदृत्वा सायं होमानंतरं मस्तमितादि
त्यग्न्यामात्प्रागुदग्वाजलसमीपं गत्वा प्राप्सुरवो ब्रह्मचारी सहितः उप
विश्य शुक्रियव्रतांगमुद्धननादिकं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य ॥ भूस्
स्कारं विधाय समुद्रवनामानलौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य स
मित्रयमादाय श्रद्धां हीत्यादि प्राणायामां तं कृत्वा शुक्रियव्रतहोमा

हि.प्र.म.

९०

स्व्येकर्मणि यद्व्यमाणा देवताः परिगृहीष्यामि तूष्णीं समिद्धिः अ
ग्निं वायुं आदित्यं प्रजापतिं चोदुंबरं समिद्धिर्यद्व्यप्रायश्चित्तं होमे
व्याहृति देवतांश्चाज्येन यद्व्येदं त्का समिधो ग्नावाधाय प्रोक्षणीदि
वं औज्यस्थाली औदुंबरीश्च तस्त्रः समिधः वासः कुशाश्वासाद्य
प्रोक्षणी संस्कारि पविषं कांतं कृत्वा ॥ समिद्धोमः ॥ पृथिवी समित् ॥
तामग्निः समिधे सामिधः समिधे ॥ तामहः समिधे सामा समिद्धा
युषातेजसा वचसा श्रिया यशसा ब्रह्म वचसे न्नाद्येन समिताः
स्वाहा ॥ अग्नय इदं अंतरिक्षं समित्तां वायुरित्यादि वायव इदं
द्यौः समित्तामादित्य इत्यादि आदित्यायेदं प्रजापत्यामे समि

९०

दसि० मेसि स्वाहा ॥ प्रजापतय० ततो न्यूनानि रिक्तदोषपरिह
रार्थं व्याहृति होमे कुर्यात् ॥ ततो ब्रह्मचारी वेदाध्ययनागं अग्न्या
दि संनिधौ श्रुक्रियव्रतग्रहणं करिष्ये इति संकल्प्य ॥ चतस्रो देव
ता अभिसंधायोपतिष्ठते ॥ अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्यादिना
व्रतं स्वीकृत्य सोम्यानुवाकानामादितः ॥ किञ्चित्किञ्चिदधीत्य वाससा
समुरवंशिरोवेष्टयित्वा ग्रामं प्रविश्य तारात्रिवाग्यतस्तिष्ठेत् ॥ उ
दित आदित्ये मुरववेष्टनं विमुच्य कृतनित्यक्रियः अग्निं कार्यं कृत्वा
वयः सुपर्णा० तच्चक्षुर्देवहितं दृष्ट्वा इत्येतन् आदित्यमुपस्थाप्य ॥
तत आदित्यमग्निमश्मानं कुम्भं वत्सहिरण्यं च दृष्ट्वा चार्या यवरं द

हि.प्र.म.

९९

त्वाकर्मसादुपयायविष्णुस्मरेत् ॥ ॥ इतिश्रुक्रियव्रतोपाकरण
प्रयोगः ॥ आचार्यः प्राञ्जुरवउपविश्य ब्रह्मचारीसहित आचम्य
प्राणानायम्य। देवाः अर्य ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनंगत्वेन स्वीकृ
तश्रुक्रियव्रतोत्सर्जनं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजनादिकृत्वा प
रिषेकादिपूर्ववत्कृत्वा समिद्धो मे विशेषः ॥ द्यौः समिद्धि विहोम पा
ठेन ओ दुंबरीश्वरतस्रः ॥ समिद्धो हुत्वा ॥ अग्रे व्रतपते व्रतमचारिषं
इत्यपस्थानादि विष्णुस्मरणादि पूर्ववत्समाने ॥ सोम्य व्रतोपाकर
णानंतरं श्रुक्रियव्रतोपाकरणोत्सर्जने कृत्वा सोम्यात्सर्जनं कुर्या
त् ॥ इति वेदव्रतोत्सर्जनप्रयोगः ॥ अथ गोदानप्रयोगः ॥ गाविष्ट

९९

थिव्यां दीयते यानि स्वायार्थं च त्वार्यं गानितेषां वपनादिरूपं कर्म गो
दानकर्म ल्युच्यते ॥ तच्च द्विविधं। एकमुपनयनस्यादौ चूडाकरण
रूपं ॥ द्वितीयमुपनयनानंतरं क्रियमाणं तच्च गोदानं जन्मतोगर्भतो
वा षोडशवर्षे समावर्तनात् प्राक् कार्यं ॥ ब्रह्मचर्यादिव्रते वा धीत्य
समावर्त्तिकर्तव्यं ॥ ब्रह्मचर्यकालः ॥ अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि
चतुर्विंशतिं वा द्वादश यावद्गृह्णवा ॥ अथ वाराक्तत्वादनित्यत्वाच्च
यथाशक्त्यधीत्य वारुनं करोति ॥ तदा गोदानकर्म ह्यसमाव
र्त्तनात्प्रागेवोदगयने श्रुक्रियपक्षे गुरुश्रुक्रवार्धकाद्यभावे अक्षये
अनधिके च मासि ज्यातिविदुक्तकाले दिवसे चोत्तमवत्कार्यं ॥ कर्त्ता प्रा

हि० प्र० म०

९२

उत्तरवउपवेश्य स्वदक्षिणतः पत्नी तद्दक्षिणतः ब्रह्मचारिणं चो
पविश्य देना० अस्य ब्रह्मचारिण आयुर्वर्चो भिरुद्दिहारा श्री० गो
दानकर्म करिष्ये तद्गंगणपतिपूजनं पुण्याहवाचनं मातृकापू
जनं नादीश्राद्धं च करिष्ये इति संकल्प्य कृत्वा ॥ उद्धननादिभूष
स्कारं विधाय तत्र सूर्यनामानं लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य
समित्रयमादाय श्रद्धं एहीत्यादि प्राणायामां तं कृत्वा ॥ गोदान
होमारव्ये कर्मणि यक्ष्यमाणो देवताः परिगृह्णाव्यासीत्यादिव्याह
त्यं तं दुत्वा नात्र प्रधानहोमः ॥ अंगहोमादि संस्था जपान्तं सर्वं स
माप्य ॥ अग्नेः पश्चात्कर्त्ता दक्षिणतो ब्रह्मचारी उत्तरतः केशसंय

९२

यमनार्थं माता ब्रह्मचारी वा कश्चित् आनडुहं गोमयं धारयन्नुप
विशति ॥ ततश्चोक्तप्रकारेण उष्णाशीता भिरद्भिः उद्धनादिवप
नान्तं आचार्यः नापितो वाचो लवतत्कुर्यात् ॥ चूडाकरणकाले य
थाचारं धृताभिः सह मध्यगिरवासहितं तद्द्रुहितं वा वपनमिति विरो
धः ॥ गर्त्ते केशसंयमनादिकं चो लवत्कृत्वा चार्या यद्दक्षिणां सपि
प्यंत मोदनं नापिताय दद्यात् ॥ कर्मांगदशाधिकब्राह्मणभोज
नं भूयसीद्दक्षिणां च दत्वा प्रमादादिति विष्णुं स्मरेत् ॥ ॥ इतीश्री
गोदानप्रयोगः ॥ ॥ अथ ब्रह्मचारिणः साधारणव्रतलोपप्राय
श्चित्तं ॥ कृतनित्यक्रियः ॥ आचार्यः प्रातरग्निकार्यानंतरं ब्रह्म

हिप्रन्म.

९३

चारी प्राञ्जुरव उपविश्य देवाकालौ संकीर्त्य अस्य ब्रह्मचारि
णः शौचाचमनसंध्यावंदनदर्भधारणाभिक्षाग्निकार्यरहित्य
श्रद्धादिस्पर्शनकोपीनकटिसूत्रयज्ञोपवीतमेखलादंडाजिन
त्यागादिवास्वापद्यत्रधारणपादुकाद्यारोहणमालाधारणाद्व
र्त्तनानुलेपनजलकीडाघृतनृत्यगीतवायाद्यभिरतिपारव
डादिसंभाषणपर्युषितभोजनादिब्रह्मचारीव्रतलोपद्रोषपरि
हारार्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं होमपूर्वकं कृच्छ्रप्रयमितं ममुक
प्रत्याम्नायेन ध्याचरिष्ये ॥ तद्देवगणपतिपूजकं जनपुण्या
हवाचनचकारिष्ये इति सकल्यकृत्वा ॥ उद्धननादिभूष

९३

[OrderDescription]
,CREATED=06.08.19 16:42
,TRANSFERRED=2019/08/06 at 17:02:29
,PAGES=82
,TYPE=STD
,NAME=S0001343
,Book Name=M-173-HIRVYKESHIY PRAYOG MHESHVAR MDDI MSS
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF

FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF

FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF

FILE82=00000082.TIF

,